

Willem Goeree (1635-1711) en de ontwikkeling van een algemene architectuurtheorie in de Nederlanden

Charles van den Heuvel

VAN DEN ALGEMEENEN HUISBOUW, ZOO ALS WY DIE GEEREN VERHANDELD ZAGEN IS VRY SPAARZAAM, MAAR VAN DE VIJF BOUW-ORDENS ALREE BY NA TE VEEL GESCHREVEN

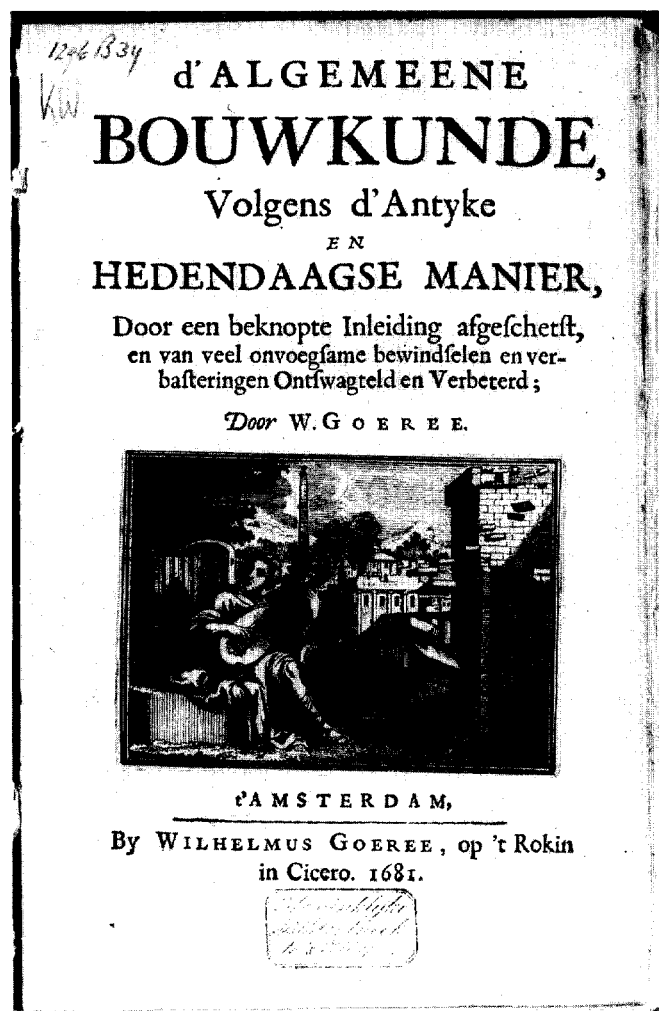
[D'Algemeene Bouwkunde Volgens d'Antyke en Hedendaagse Manier, 1681]

Inleiding

*Van den algemeenen Huisbouw, zoo als wy die geeren verhandeld zagen is vry spaarzaam, maar van de vijf Bouw-ordens alree by na te veel geschreven.*¹ Met deze uitspraak vatte Goeree op kernachtige wijze een bijzonder kenmerk van de architectuurtheorie in de Nederlanden samen. Immers daar waar in de omringende Europese landen Duitsland en Frankrijk *De Architectura Libri Decem* van Vitruvius in de zestiende eeuw volledig vertaald werden, verschenen in de Nederlanden alleen maar enkele losse opmerkingen over het beroep van architect en het hoofdstuk over de zuilenorden in druk. In 1649 verscheen er te Amsterdam weliswaar een uitgebreide becommentarieerde editie van Vitruvius, maar deze was in het Latijn. Ook de Nederlandse vertalingen van de eigentijdse, hoofdzakelijk Italiaanse, commentaren op Vitruvius worden gekenmerkt door eenzelfde nadruk op de zuilenorden.

Na de vertalingen door Pieter Coecke van Aelst van de fragmenten uit het Vitruvius en van het vierde boek van Serlio, die in 1539 verschenen, werden er postuum door zijn vrouw nog andere boeken van de Italiaanse architect o.a. over antieke bouwwerken en over perspectief in het Nederlands uitgegeven.² Bovendien voltooide de Brugse bouwmeester De Beste in 1599 een omvangrijk architectuurhandschrift bestaande uit excerpten en commentaren betreffende klassieke en eigentijdse verhandelingen over de bouwkunst.³ Van een breed-georiënteerde reflectie op de verschillende onderdelen van de klassieke en Italiaanse architectuurtheorie was, althans in druk, nog geen sprake. In de drukwerken die in het laatste kwart van de zestiende eeuw het licht zagen, zoals de *Architectura* van Vredeman de Vries, werden thema's als fortificatiebouw en civiele techniek weliswaar aangeroerd, maar ze bleven hoofdzakelijk beperkt tot de toepassing van de zuilenorden.⁴ In de zeventiende eeuw trad daar voorlopig weinig verandering in op. Van Palladio's *I quattro libri dell'architettura* van 1570, die direct een enorm internationaal succes kenden, verscheen in 1646 in de Nederlanden onder de titel:

Verhandeling van de vijf Ordenen der Boukonst, alleen het eerste boek, zij het aangevuld met uit het Frans vertaalde teksten van Pierre Le Muet over delen van het woonhuis.⁵ Van Scamozzi's *L'idea della Architettura Universale* van 1615 werd 25 jaar later als eerste het zesde boek over de zuilen vertaald, waarop ruim twintig verschillende edities zouden verschijnen met de onderverdeling van de ordes als het enige onderwerp.⁶ Zelfs de meest uitgebreide Nederlandstalige editie met de titel *Vincent Scamozzi, Bouwkonstige Wercken Begrepen in 8 Boeken* van 1661 omvatte in feite niet meer dan het derde en zesde boek van het oorspronkelijke Italiaanse architectuurtractaat, terwijl de overige boeken alleen door platen en korte inhoudsopgaven werden voorgesteld "*als genoegzaam zijnde tot verklaring der selve*".⁷ Besprekingen van complete bouwwerken vormden duidelijk de minderheid en zeker geen volledige afspiegeling van hetgeen Vitruvius tot de architectuur had gerekend. Via de uitgebreide vertaling van Serlio kon men de antieke bouwwerken bestuderen, alsmede kennis maken met enkele toepassingen van de auteur zelf. De prenten van Vredeman de Vries, in 1577 samengevoegd en uitgebreid tot één architectuurtractaat, toonden aan de hand van fictieve voorbeelden mogelijkheden om de antieke vormentaal aan te passen aan de architectuur van het noorden. Voorstellingen van concrete toepassingen in de Nederlanden van eigentijdse architectuur treffen we o.a. aan in Salomon De Bray's *Architectura Moderna* van 1631, met diverse ontwerpen van Hendrick de Keyser voor Amsterdamse kerken en in de werken van Philips Vingboons en Pieter Post. De drukwerken van de laatstgenoemde auteurs bestonden uitsluitend uit gravures van hun eigen architectonische oeuvre. Ze tonen ontwerpen voor de woningen voor de goeude burgerij, stadspaleizen, buitenverblijven en vorstelijke residenties van de rijkste kooplieden en aristocratie in Holland alsmede voor de allerbelangrijkste openbare gebouwen, zoals de bouw van het stadhuis van Amsterdam. De voorstelling van de minder prestigieuze sluizen bij het huis Swanenburg dat Pieter Post in opdracht van het Hoogheemraadschap van Rijnland had ontworpen, vormde in dat opzicht een uitzondering. De receptie van de klassieke en Italiaanse architectuurtheorie kwam kortom in de Nederlandse drukwerken met een eenzijdige aandacht voor de zuilenorden en de nadruk op ontwerpen voor de stedelijke elite en aristocratie op een andere wijze tot uiting. Door deze verschillen in receptie kreeg de Nederlandse architectuurtheorie vanaf de tweede

Afb. 1 "Amfion bouwt door het geluid van zijn lier de stad Thebe", Titelpagina drukwerk, W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde Volgens d'Antyke en Hedendaagse Manier*, Amsterdam 1681 (Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

helft van de zeventiende eeuw een andere verloop dan bij voorbeeld in Duitsland waar zich een brede discussie over de burgerlijke bouwkunst ontwikkelde.⁸ De oorzaken van deze verschillen in receptie ten opzichte van de omringende landen zijn tot op heden maar in beperkte mate onderzocht. Voor een deel kunnen ze verklaard worden uit de felle concurrentiestrijd tussen uitgevers die steeds goedkopere architectuurtractaten, vaak niet meer dan enkele prenten van zuilenorden voorzien van een korte inleiding, op de markt brachten.⁹ In sommige gevallen, zoals bij voorbeeld bij Stevin en Goldmann moeten deze oorzaken gezocht worden in de lotgevallen van de auteurs zelf die er niet in slaagden uitgebreidere manuscripten te voltooien of te publiceren.¹⁰

D'Algemeene Bouwkunde Volgens d'Antyke en Hedendaagse Manier die Willem Goeree in 1681 uitgaf is de eerste

gedrukte zelfstandige verhandeling over architectuur in de Nederlandse taal waarin getracht is een verbinding te leggen tussen de bouwkunst van de Oudheid en van de eigentijdse periode, die veel verder reikte dan de gebruikelijke besprekingen van de zuilen of de presentatie van ontwerpen van vooraanstaande architecten (afb. 1).¹¹ Het is in feite de eerste geslaagde poging in de Nederlandse architectuurtheorie van een presentatie van het publieke aspect van de architectuur in al haar facetten, waarin bovendien de elite van de Hollandse steden op haar verantwoordelijkheden werd gewezen. In dat opzicht benaderde het werk, dichter dan welk zeventiende-eeuws Nederlands architectuurtractaat ook, de geest van Vitruvius' tien boeken over architectuur. Het is verwonderlijk dat het tractaatje nooit de aandacht heeft gekregen die de zuilenboeken ten deel vielen. Mogelijk was dit het gevolg van het ontbreken van voorstellingen. Een handschrift van Goeree dat aan de basis lag van een gedeelte van het gedrukte architectuurtractaat bevat daarentegen vele afbeeldingen en bovendien aanzienlijk uitgebreidere toelichtingen.¹² Juist omdat handschriften zo'n verschillend beeld geven van de architectuurtheoretische traditie van de zestiende en zeventiende eeuw is het interessant het manuscript met de gedrukte versie te vergelijken.

Goeree beschikte als boekhandelaar niet alleen voortdurend over de meest uiteenlopende drukwerken, maar was tevens een verwoed verzamelaar van architectuurmodellen en tekeningen. Deze voorstellingen speelden een belangrijke rol in het manuscript en bepaalden ook, zoals we zullen zien, op indirecte wijze de structuur van het drukwerk. Alvorens we nader op de betekenis van Goeree's architectuurtractaat zullen in gaan, volgt nu eerst een inleiding over de persoon en de totstandkoming van zijn verhandeling over de bouwkunst in zijn oeuvre. Daarna zullen we de verschillen tussen het manuscript en het drukwerk van *d'Algemeene Bouwkunde* toelichten. Nadat de inhoud van Goeree's tractaat nader is omschreven, zullen we trachten zijn architectuurtheoretische opvattingen te plaatsen. Hiertoe zullen we ons eerst richten op de bronnen die mogelijk als inspiratiebron hebben gediend, om ten slotte de betekenis van *d'Algemeene Bouwkunde* in de context van de Nederlandse en internationale architectuurtheorie te duiden.

Goeree en zijn wetenschappelijk oeuvre

Willem van Goeree werd op 11 december 1635 te Middelburg geboren als zoon van een arts/theoloog. "Hy had van kindsbeen af een groote genegenheid voor allerhande kunsten en weetenschappen, en vond zijn grootste vermaak in de ommegang met geleerde mannen en schrandere kunstenaars", zo lezen we bij David van Hoogstraten, maar over zijn jeugd is verder weinig bekend. Goeree werd in de kerkelijke huwelijksproklamatie aangeduid met "boecvercoper", toen hij in 1665 in ondertrouw ging met Elizabeth Janssonius van Waesberge, een dochter van de bekende Amsterdamse uitgever. Zijn zaak in Middelburg werd daarbij tevens een filiaal van deze uitgeverij tot dat Goeree zich in 1680 in Am-

sterdam vestigde. Na een uitgave van een zee-atlas en een van historische beschrijving van Groot-Brittanië in 1666 volgden er direct diverse theoretische verhandelingen over de beeldende kunsten. In 1668 zagen de *Inleydinge tot de Algemeene Teyckenkonst* en *Verlichterykonst* het licht. Twee jaar later verschenen er herziene uitgaven van deze werken en een nieuwe verhandeling met de titel *Inleydingh tot de Practijck der Algemeene Schilder-Konst*. In 1681 publiceerde Goeree onze verhandeling over *d'Algemeene Bouwkunde, Volgens d'Antyke en Hedendaagse manier* en in het jaar daarop tenslotte het *Natuur en Schilderkonstig Ontwerp der Menschkunde*. Al deze werken, inclusief het architectuurtractaat, waren voorlopige deelpublicaties van een omvangrijk werk over verschillende aspecten van de schilderkunst dat hij in een later stadium hoopte uit te kunnen geven. Van dit project kwam echter niets terecht, o.a. door allerlei ontwikkelingen in de privé-sfeer. Hoewel Goeree door zijn huwelijk met een telg van de Waesberge-familie gehoopt had zijn uitgeversactiviteiten in Amsterdam op grotere schaal voort te zetten, was dit niet de belangrijkste reden geweest voor zijn verhuizing. In Middelburg was hij verzeild geraakt in een religieus dispuut tussen de Stadhouder en de Cocceaanse theoloog Wilhelmus Momma. Goeree koos openlijk de zijde van Momma door in 1678 een pamflet met diens omstrede uitspraken uit te geven en werd min of meer gedwongen Middelburg te verlaten. In Amsterdam eiste weldra andere conflicten rondom de erfenis van Johannes Janssonius van Waesberge zijn aandacht op die in 1690 hun beslag zouden krijgen. Waarschijnlijk had Goeree zonder de steun van de familie Waesberge, die na de dood van zijn vrouw in 1682 borg stond voor schulden die hij was aangegaan, onvoldoende financiële draagkracht om de aangekondigde omvangrijke uitgave van de grond te krijgen. Maar behalve deze wereldse redenen trad er ook een belangrijke verschuiving in de geestelijk aandacht van Goeree op die een heel andere draai zou geven aan zijn toekomstige uitgeversactiviteiten.

Na het verschijnen van de laatste deelpublicatie van het *Schilderboek, de Menschkunde*, zou Goeree zich veel meer richten op de theologie. Hij gaf diverse theologische geschriften uit, maar schreef ook zijn eigen werken. In 1690 publiceerde Goeree zijn *Joodse Oudheden ofte Voorbereidselen tot de Bybelsche Wysheid*, in 1700 zijn omvangrijke werk *Mosaize Historie der Hebreuwsche Kerk* terwijl zijn laatste werk *De Kerklyke en Weereldlyke Historien* in 1705 door een andere uitgever op de markt zou worden gebracht. Het is zeker niet zo dat er met Goeree's ommezwaai een einde kwam aan de uitgaven op het gebied van de beeldende kunsten en de architectuur. Echter deze publicaties, die te midden van zijn theologische en godsdienst-historische studies zouden verschijnen, waren heruitgaven. Ze werden door Goeree gezien als een noodzakelijke onderbreking, terwijl hij zijn tijd "aan bezigheyt van meerder belang hadde opgeofferd".¹³

Er bestaat duidelijk een wisselwerking tussen deze theologische verhandelingen van Goeree en de presentatie van zijn opvattingen over architectuur. De verschuiving in aandacht voor theologische kwesties kondigde zich reeds aan toen

Goeree werkte aan de voorbereidingen van zijn architectuurtractaat en laat zich duidelijk in het manuscript aflezen. Terwijl de verhandelingen over de verschillende zuilenorden in netschrift zijn uitgewerkt, verraadt het dertiende hoofdstuk "vande Jerusalemsche of heijlige Bouw-orden van Salomon" met vele doorhalingen en notities dat Goeree zijn gedachten op dit punt nog aan het ordenen was.¹⁴ In *d'Algemeene Bouwkunde* van 1681 was de kwestie uitgewerkt onder de fraaie titel "Salomons Bouw-orden ontswagteld". In de editie van 1705 voegde Goeree een inleiding van meer dan honderd bladzijden toe, louter gewijd aan de tempel van Jeruzalem. Omgekeerd bevatte zijn theologische uitgaven uitvoerige architectonische beschrijvingen. Zo had Goeree Salomo's tempel eerder besproken in zijn *Voorbereidselen tot de Bybelsche Wysheid*, terwijl hij in de *Mosaize Historie* in het vierde deel uitvoerig aandacht aan de maat, bouw en ornamentiek van het Tabernakel had besteed. Aanleiding voor de lange inleiding over de tempel van Salomo was het commentaar dat Johannes Hendrik Coccejus in 1704 had geleverd op Goeree's interpretatie in de *Voorbereidselen tot de Bybelsche Wysheid*, die overigens zwaar leunde op die van Villalpando.¹⁵

De relatie tussen Goeree's tractaat over de bouwkunst en theologische werken verdienen een aparte studie. Hetzelfde geldt voor mogelijke verbanden tussen zijn uitspraken over architectuur en beschouwingen over de beeldende kunsten. Wij brengen deze werken slechts ter sprake voor zover deze meer duidelijkheid kunnen verschaffen over de veranderingen in de presentatie van Goeree's architectuurtheoretische opvattingen in zijn uitgave van *d'Algemeene Bouwkunde* ten opzichte van het manuscript dat eraan voorafging.

Manuscript en drukwerk

Het onderscheid tussen het handschrift en de gedrukte versie van Goeree's architectuurtractaat kon nauwelijks groter zijn. Het drukwerk is een handzaam boekje van 213 bladzijden in octavo, zonder enige afbeelding in de tekst; het manuscript daarentegen telt maar liefst 322 folio's met vele prenten en hier en daar een tekening van de auteur. Inhoudelijk correspondeert het handschrift slechts met de helft van het gedrukte tractaat. In feite is deze helft een samenvatting van de teksten in het manuscript waarbij vooral de vele honderden verwijzingen naar andere auteurs, die juist in historiografisch opzicht zo interessant zijn, ontbreken. Daar waar in de gedrukte versie de verschillende onderwerpen geleidelijk in elkaar overlopen en met kleine notities in de kantlijn worden toegevoegd, is het handschrift in verschillende hoofdstukken ingedeeld waarbij de verschillende secties bovendien hun eigen titelblad hebben. Het eerste titelblad, waarop de datum 1679 staat vermeld, (afb. 2) kondigt een geschiedenis van de oorsprong van de vijf bouworden aan en een kritische beschouwing van de boeken waarin deze zijn besproken en afgebeeld.¹⁶ Het titelblad van het tweede gedeelte van 1680 bevat allerlei verwijzingen naar het "algemeen bestier van een verstandige Bouwmeester en Werkman" belooft een veel praktijkgerichte benadering.

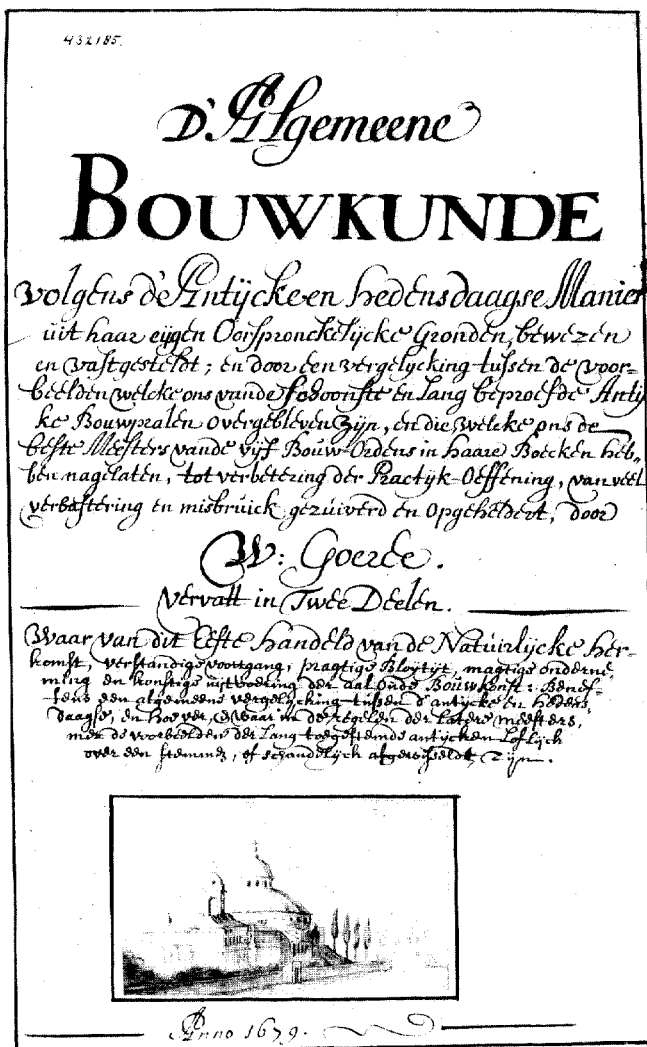
Belangrijk is dat Goeree daarbij een onderscheid maakt tussen een pralende hofarchitectuur en een "zedige Burgerlijke" manier van bouwen.¹⁷ Een derde titelblad tenslotte kondigt in andere bewoordingen nogmaals het tweede gedeelte aan zonder overigens het onderscheid in verschillende klassen van architectuur te vermelden.¹⁸ Laatstgenoemd titelblad is echter veel minder verzorgd dan de twee eerste frontispicen en behoort tot een tekst op een veel kleiner formaat met veel doorhalingen. Deze tekst is duidelijk een kladversie van het tweede gedeelte van het manuscript, ook al bestaan er inhoudelijke verschillen. Voor een gedeelte is de inhoud betreffende de verschillende zuilenorden verspreid over beide versies van het tweede deel, terwijl van de verhandeling over "de verstandige Practyck-oeffeningh vanden geheelen/ Huis-Bouw", die op het tweede titelblad van het uitgewerkte ge-

deelte wordt aangekondigd, alleen de kladversie zeer summier opmerkingen bevat die slechts aangeven waarom dit thema op die plaats niet verder wordt behandeld.

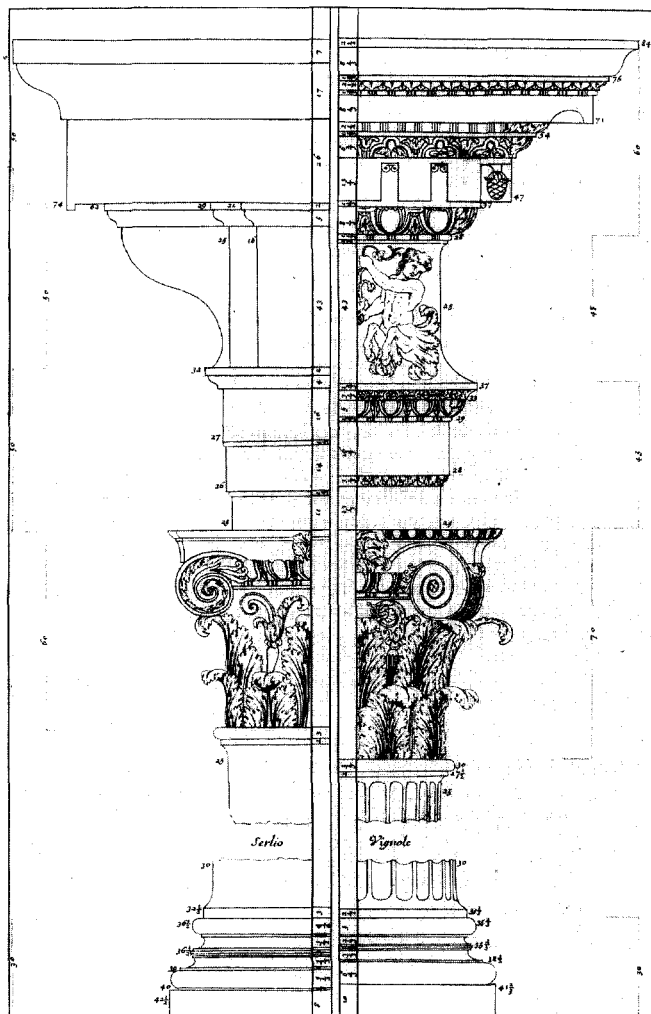
De uitleg verduidelijkt dat Goeree de verschillende aspecten van de algemene bouwkunde in een ander boek van het omvattende tractaat over de schilderkunst, handelende over de "schilderagtige ordineering", had willen onderbrengen.¹⁹ Aangezien de verwijzing in de netversie van het manuscript ontbreekt lijkt het aannemelijk dat Goeree toen reeds besloten had een aparte verhandeling over de bouwkunst uit te geven, waarin de passages over architectuur die in het aangekondigde tractaat over de schilderkunst verspreid waren, zouden worden samengebracht. In de gedrukte versie volgt er dan ook na de verhandeling over de antieke zuilenorden en toepassing daarvan in de "hedendaagze bouwkunde" een uitvoerige passage over "d'algemeenen Huisbouw" die een derde deel van het boek beslaat. Voor het overige is inhoud van de gedrukte versie gebaseerd op de veel langere netversie van het manuscript, dat in de ogen van Goeree voltooid was. In de toelichting gericht aan de bouwkundige lezer verklaart Goeree waarom het manuscript uiteindelijk niet in zijn oorspronkelijke opzet werd gepubliceerd:

"Weet dan bescheide Leser; dat alhoewel 't bewerp der ge-seide verhandelingen, van over lang in soodanigen staat gelegen heeft; datmen 't ons aangaande, in sijn volle beslag de druk-pers wel had mogen overleveren, wy nochtans sulcx om vele redenen en insichten niet en hebben ondernomen: onder welke beletselen en tegenstribbelingen (opdat we rond gaan) dese wel de voornaamste zijn geweest: wy konden eerstelijc niet raadsaam vinden 't werk in soo grooten form, en tot soo hooge bekosting der Liefhebbers te doen uitdyen, als onsen eersten toeleg wel gestrekt scheen, tot welk een aansien ook de meeste Vertoog-schetsen reets in groot Bestek waren afgericht; die, omse kleinder te naken of in te krimpen ons dreigden groot spel te maken: Hier by quam noch datwe ons doe ter tijd in een land bevonden in welcke niet alleen te kort schoten, maar geheel ontbloot waren van sodanige Konste-naars alswe tot d'uitvoering, van iets goeds van nooden hadden: daar en boven ook geheel afgestorven van goede verstanden, welke ons in 't overleggen en beraden met hun goet oordeel konden byspringen [...] Onder welke sukkelingen en hopeloos afwagten, wy op 't aantraden onser toegenegen vrienden, besloten na dit Amsterdam over te stappen".²⁰

De prenten vormden blijkbaar niet alleen in Middelburg maar ook in Amsterdam een struikelblok en het werk verscheen zonder afbeeldingen. Goeree merkte vergoelijkend op dat er al voldoende werken met dergelijke afbeeldingen bestonden en dat er heel iets anders ontbrak dat veel belangrijker was om aan te vullen. Ongetwijfeld doelde hij daarmee op "de algemene huisbouw", die in de Nederlandse verhandelingen over de zuilenorden niet aan de orde was gesteld. Hoewel Goeree besloten had zijn architectuurtheorie op een andere wijze te presenteren, zou de oorspronkelijke opzet van het manuscript wel degelijk in de gedrukte versie doorwerken.

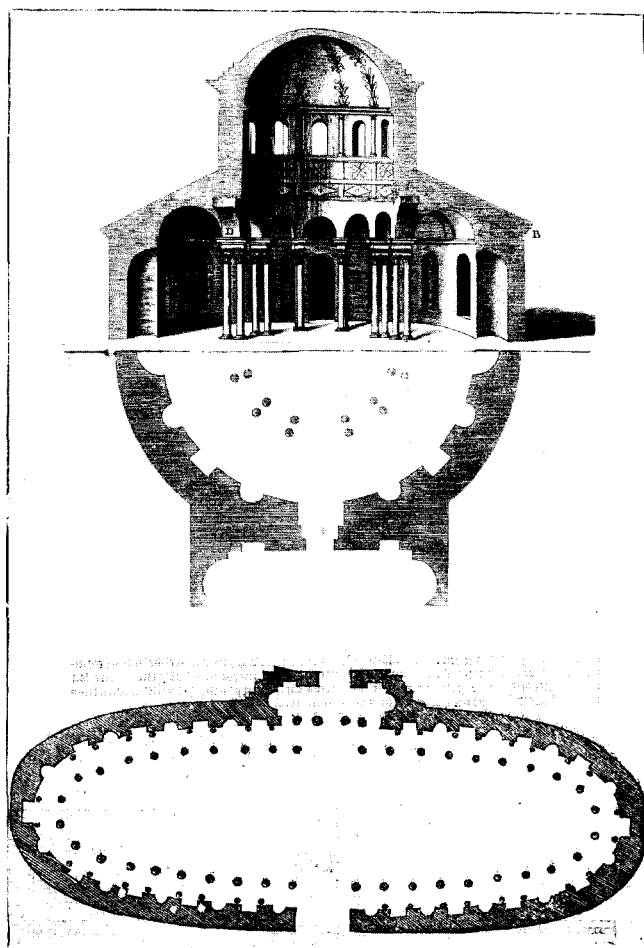
Afb. 2 Titelpagina manuscript, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens de Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11 (Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

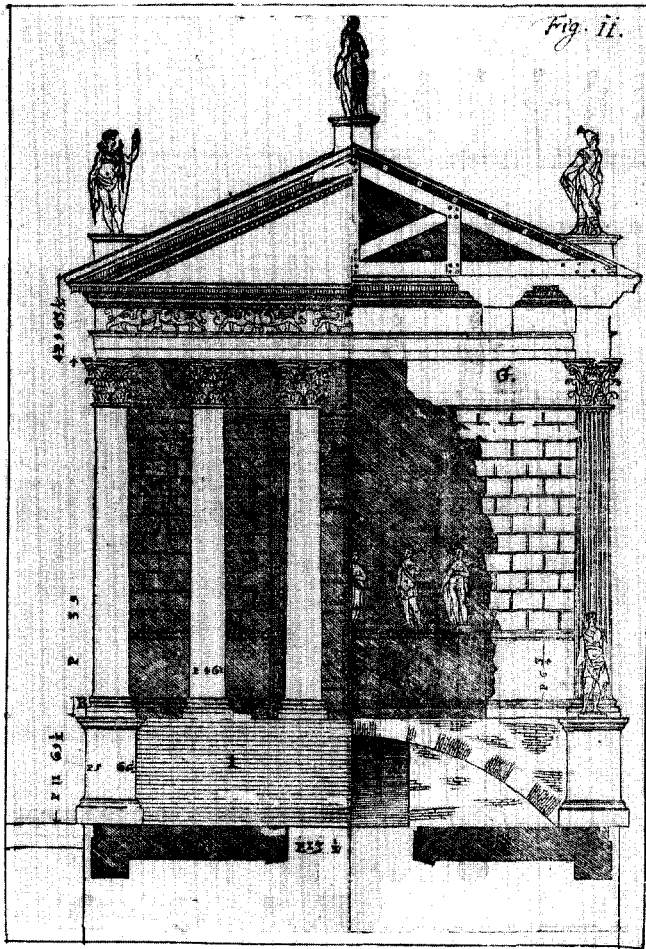
Afb. 3 Vergelijking Composietorde [Romana] van Serlio en Vignola door Freart de Chambray, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 71r. (Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

Dat blijkt bij voorbeeld wanneer we zijn toelichting op auteurs over de zuilenorden in het drukwerk met de opzet in het eerste gedeelte van het manuscript vergelijken. In de gedrukte versie noemt Goeree allereerst de namen van de auteurs die hij van belang acht om te bestuderen: Palladio, Serlio, Barbaro, Alberti, Bullant, Scamozzi, Vignola, Cataneo, Viola, De L'Orme "zonder nochtans datwe den grooten Villalpandus; en den edelen Heer Roland Freart, (die wy de Vitruvien onzes tijts agten) onder de slegste rang gestelt willen hebben; schoon zy haren arbeit niet tot de practijk regelen aangeleit hebben".²¹ Vervolgens bespreekt Goeree deze auteurs steeds paarsgewijs d.w.z Palladio tegenover Scamozzi, Serlio tegenover Vignola etc. . De keuze van deze combinaties wordt door Goeree in de gedrukte versie nauwelijks toegelicht, maar wordt direct duidelijk wanneer we het manu-

script openleggen (afb. 3). In het eerste deel is een groot aantal van de prenten afkomstig uit de *Parallèle de l'architecture antique et de la moderne avec un recueil des dix principaux auteurs qui ont écrit des cinq ordres sçavoir Palladio et Scamozzi, Serlio et Vignola, D. Barabaro et Cataneo, L.B. Alberti et Viola, Bullant et de Lorme* van Roland Freart de Chambray uit 1650. Gezien het belang dat Goeree toekende aan de tempel van Salomo als de sleutel tot de kennis van de oorspronkelijke, goddelijke bouwkunst is zijn bewondering voor Villalpando niet verwonderlijk, die voor Freart is daarentegen wel opvallend. De aanduiding met Vitruvius van onze tijd lijkt op het eerste gezicht zwaar overtrokken voor een auteur die de zuilenorden van de belangrijkste theoretici weliswaar op overzichtelijke wijze naast elkaar plaatste, maar zelf inhoudelijk weinig toevoegde. Goeree zag echter ook Vitruvius' *De Architectura Libri Decem* vooral als een door-

Afb. 4 boven; De Tempel van Bacchus (S. Constanza, Rome) volgens Serlio. Combinatie van een kopergravure uit een Duitse editie en een houtgravure uit editie van Coecke van Aelst, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 157r. (Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

Afb. 5 Gecombineerde voorstelling van gevel met gedeeltelijke doorsnede van tempel van Antonius en Faustina, houtgravure uit een Palladio-editie met pen bijgetekend door Goeree, *W. Goeree, D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 169v.

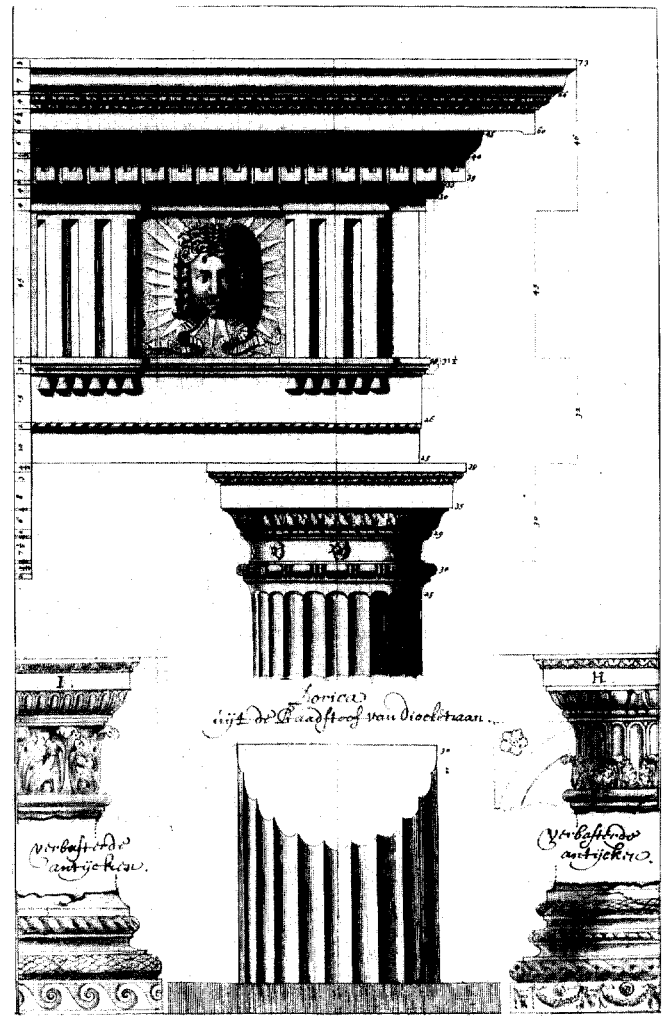
(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

geefluik van oudere kennis van de bouwkunst hetgeen een dergelijke vergelijking zou rechtvaardigen. Goeree's waardeering voor Freart gold niet zozeer de inhoud maar vooral zijn heldere presentatie van de eigentijdse zuilenorden.

Ze hadden niet tot "praktijkregels" geleid, maar dat interesseerde Goeree niet. De prenten, door hem veelzeggend "vertoogschetsen" genoemd, hoefden niet nagevolgd te worden, maar vormden een toelichting op zijn betoog.²²

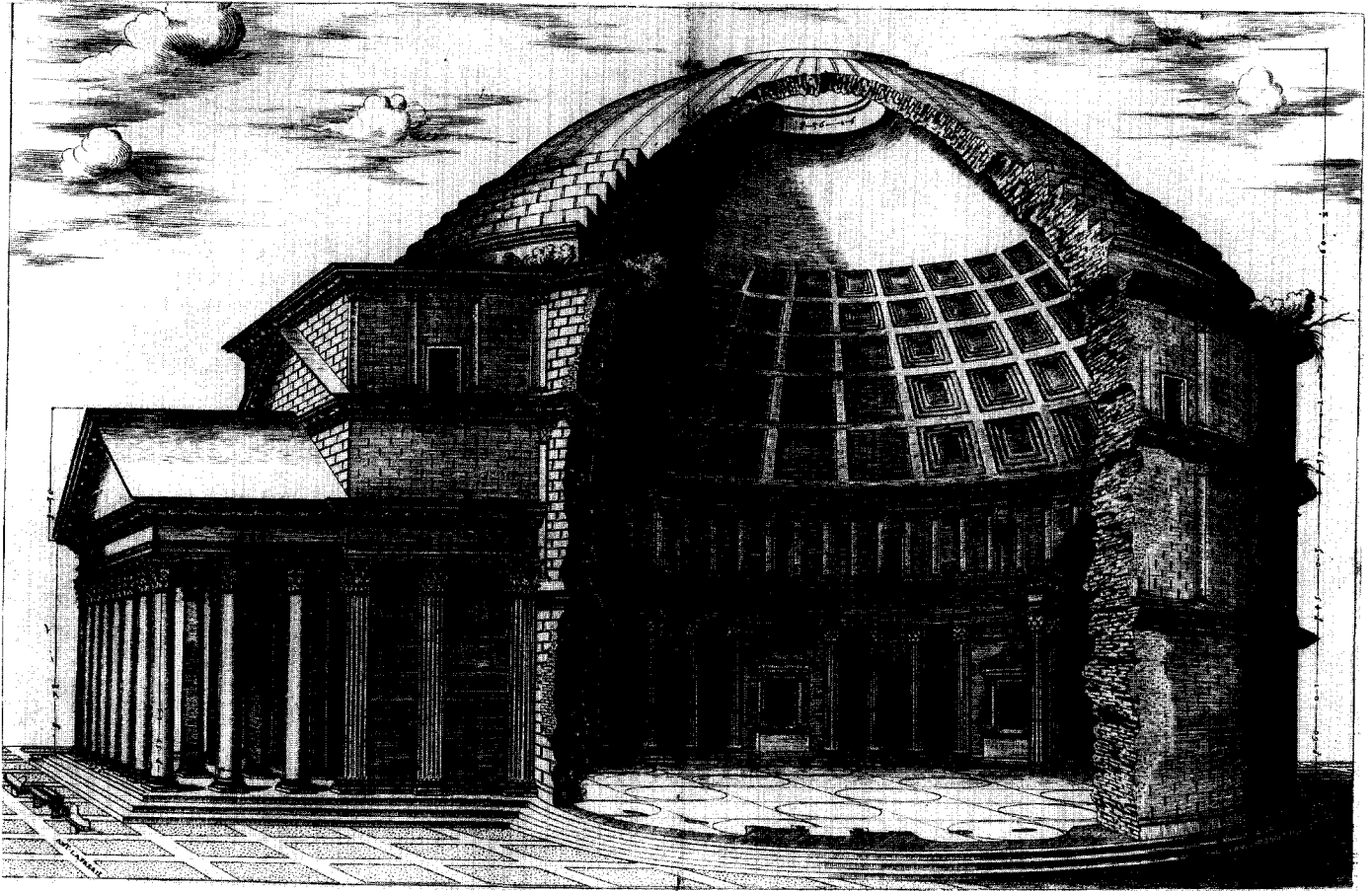
Dat blijkt vooral uit de wijze waarop Goeree voorstellingen van gebouwen uit de Oudheid uit de diverse architectuurtractaten manipuleerde. Met schaar en lijm combineerde hij gedrukte plattegronden en opstanden van de bouwwerken uit verschillende edities van Palladio en van anderen en vulde waar nodig deze met eigen pentekeningen aan. (afb. 4, 5 en 6) Door deze combinaties slaagde Goeree er steeds in om in zijn reconstructies van klassieke bouwwerken de relaties tus-

sen plattegrond en opstand en tussen interieur en exterieur duidelijk zichtbaar te maken.²³ Meestal deed hij dit door boven de plattegrond, de helft van het bouwwerk in opstand en de helft in doorsnede naast elkaar te plakken. Behalve deze aan Palladio ontleende voorstellingswijze, die in de Nederlanden in tegenstelling tot de rest van Europa minder verbreid was, bediende Goeree zich nog van enkele ruinemodellen om een duidelijk beeld te verschaffen van de samenhang tussen binnen en buiten (afb. 7).²⁴ Binnen de context van het oorspronkelijk beoogde tractaat moesten dergelijke architectuurvoorstellingen de schilder leren gebouwen volledig te begrijpen om ze later te kunnen tekenen en uiteindelijk te schilderen. Dat blijkt ook uit Goeree's opmerking in de *Inleyding tot de Praktyk der Algemeene Schilderkonst* "dat die een goed Schilder wil wesen, tragten moet een zeker en volkomen Tei-

Afb. 6 Thermen van Diocletianus uit Freart de Chambray kopergravure met pentekeningen van Goeree van basementen en kapitelen. *W. Goeree, D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 45r.

(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

Afb. 7 Pantheon, gravure van exterior en interieur, naar Pirro Ligorio door Antonio Lafrery, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 161v-162r.

(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

kenaar te zijn [...] ten anderen is noodig dat den Schilder de *Architecture of Bouwkunde versta, volgens d'Exempelen van veel fraije en vermaarde Meesters*".²⁵ Het ging daarbij echter niet alleen om kennis noodzakelijk voor de correcte weergave van de verhoudingen, maar ook om wat het "regte gebruik of misbruik" van de ordes is. Kortom ook om kennis van intrinsieke kwaliteiten van de architectuur.

Gezien vanuit Goeree's standpunt dat de schilder zich niet alleen kon beperken tot een oppervlakkige beeldvorming van de buitenkant maar ook het wezen van de bouwkunst zou moeten kunnen doorgronden, is het niet verwonderlijk dat ook zijn aantekeningen voor het omvattende werk over de schilderkunst uitvoerige passages bevatte over de oorsprong van de architectuur. Niettemin was hij ervan overtuigd dat de schilder niet over dezelfde kennis hoefde te beschikken als de architect.²⁶ Dit betekende dat toen Goeree besloot een aparte verhandeling over de bouwkunst uit te geven de kennis afgestemd op de schilder verder moest uitbreiden. Uiteindelijk resulteerde dit in een tractaatje dat enerzijds een gecondenseerde versie zonder voorstellingen bleek te zijn van het manu-

script dat met een ander oogmerk was geschreven, anderzijds onderwerpen ter sprake bracht die in andere Nederlandse architectuurverhandelingen nimmer het licht hadden gezien. Tenslotte wilde Goeree nog een aparte verhandeling uitgegeven met een verklaring van allerlei architectuurtermen.²⁷ Voor een deel vinden we deze termen in het genoemde architectuurhandschrift. Niettemin liet Goeree ook een aantal ongepubliceerde architectuurgeschriften die na die met dit voor-nemen verband lijken te houden en tijdelijk in bezit van Simon Schijnvoet moeten zijn geweest.²⁸

Goeree's architectuurtheorie

De tweeledige oorsprong van de architectuur

We zagen reeds dat Goeree van mening was dat er al genoeg geschreven was over de vijf bouworden terwijl de "algemeenen verstandelijken Huisbauw" nog nauwelijks ter sprake was gekomen. Dat wil niet zeggen dat Goeree aanstuurde op een compleet nieuwe architectuurtheorie. Anders dan de titel

misschien doet vermoeden, gebruikte Goeree de termen bouwkunst en bouwkunde door elkaar en beoogde hij juist een omvattende studie waarin zowel plaats was voor esthetische als voor technische aspecten van de architectuur van de Oudheid en van zijn eigen tijd. De zuilenorden naar de "d'Antijcke en Hedendaagze Manier" beslaan in *d'Algemeene Bouwkunde* dan ook nog altijd de helft van zijn boek. Wat Goeree dwarszat was dat deze ordes niet zelden verkeerd maar vooral ook klakkeloos werden overgenomen. Dat betekent niet dat Goeree een volledige vrije toepassing van de zuilen voorstond. Zo lezen we in het manuscript: "*de konst-wetten, segt d'heer huijgens magmen wel watt buijgen, maar niet breecken*" een stelling die hij overigens zonder vermelding van de oorspronkelijke auteur in de gedrukte versie zou overnemen.²⁹

Gevolg van de klakkeloze toepassing van de zuilenorden was wel dat "*er weinigh nieuws uit de ware Fonteine en oorspronkelijke schoonheit, der langbeproefde antijcke Bouwkunde geput is, dat de hedendaagse Praktijk-oeffening een recht-schappen en kennelijk vernieuwende gedaante by zetten kan*".³⁰ Dit was geen pleidooi voor een nieuwe orde, maar eerder, zoals in de kantlijn wordt toegelicht, een beschrijving van de oorzaak van de geringe voortgang in de bouwkunst. Duidelijk wordt dat Goeree's belangstelling voor de zuilenorden in eerste instantie van historische aard is. Hij is op zoek naar de herkomst van de zuilenorden die in zijn visie onlosmakelijk verbonden is met de oorsprong van de algemene bouwkunst:

*"Daar schijnt tweederley oorspronkelijke bouwkunst te moeten onderzocht worden, eene die doorgaans of algemeen zonder wetten en regelmaten na yders zinnelijkheid en meeninge aldereerst geoeffent is, en een ander die later, en volgens zekere wetten en bepaalde regelen behandeld is: van welke laatste de Grieken ons pogen wijs te maken dat zy de Vinders zijn; en het is ook door erfgeruchte by de meeste menigte van tijd tot tijd voor zoo waarachtig aangenomen, datm'er ook zelfs nu noch geen twijffel aan en slaat".*³¹

In het onderzoek van de herkomst van de orden "volgens zekere wetten en bepaalde regels" verschilt Goeree direct van de meeste auteurs die het ontstaan van de dorische, ionische en corintische orden op min of meer anekdotische wijze hadden verbonden met verschillende Griekse volkeren. Hij merkt op dat het geen zin heeft te onderzoeken in welk land of in welke streek de verschillende ordes zouden zijn ontstaan, omdat vroeger overal ieder zijn eigen bouwmeester was. In navolging van Freart de Chambray maakte Goeree weliswaar een onderscheid tussen de drie Griekse orden en de twee Latijnse orden waartoe hij de Toscaanse en Composiet of Romana rekende, maar de herkomst hiervan zocht hij in een verder verleden:

"Ja dat meer is, wy meenen duidelijc aan te wijzen dat zelfs de Griekze Bouw-ordens, die buiten alle tegenspraak, de Latijnze in de zuiverheid haarder afkomst, ver overtreffen; haar

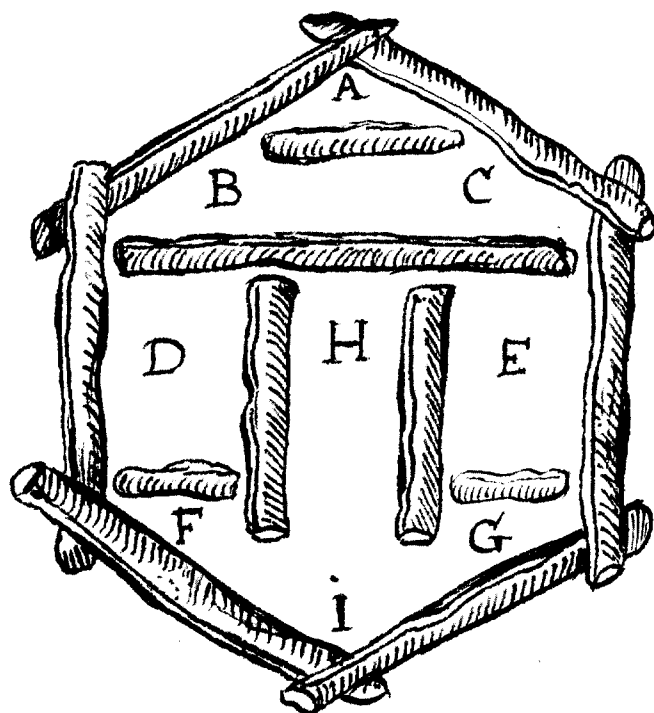
geboorte niet van dry verscheide volken, als haar benamingen schijnen te gondvesten, maar veel eer van eenige zeer volmaakte schoone Bouw-orden, verschuldigt staan: [...] Sulcx datter niet dry, veel min vijf, maar een eenige oorspronkelijke Bouworden, de Orden van alle Ordens, en waar uit alles als uit de eenige Fonteine ontsprongen is, moet op gezogt werden.

*Dat'er nu ook zoo een eenige volkomenen oorspronkelijke Bouw-orden elders geweest en geoeffent is, dat verhopen wy uitvoerlijc aan te wijzen in de verhandeling van Salomons Bouw-Orden, volgens welke zijnen pragtigen Tempel is gestigt geweest [...] zoo zullen wy aan d'ander zijde ook de onvolkomenheit van ider der gemeene vijf Bouw-ordens doorgaans aanwijzen".*³²

Goeree zocht kortom naar de goddelijke oorsprong van de zuilenorden die in haar meest zuivere vorm in teksten van de bijbel was geopenbaard en sindsdien minder volkomen werd overgeleverd in de architectuur van de klassieke Oudheid.³³ De klassieke bouwkunst was in deze visie behalve een derivaat van goddelijke archetypen als de Tempel van Salomo of het Tabernakel van Mozes ook een sublimering van een architectuur zonder regels en wetten:

*"En wanneer wy sullen betoogt hebben dat alle de wesentlijcke dingen der verstandige bouwkunst, niet alleen in de eerste geringe beginzelen kunnen ontdekt werden, maar daar uit ook haar oorsprong rekenen, zoo zal ook openbaar worden, dat de bouwkunst van de eerste Wereld, met die van de tweede, schoonze volgens de leesting van een Goddelijk voorbeeld, in welk alle schoonheit als in een bundel zaam getast was, netter beschaaft is, van een en deselve natuur zijn, zoo veel hun oorspronkelijk zaat en geboorte aangaat. 't Geen wy agten een nutte aanmerking in de bouwkunst te zijn".*³⁴

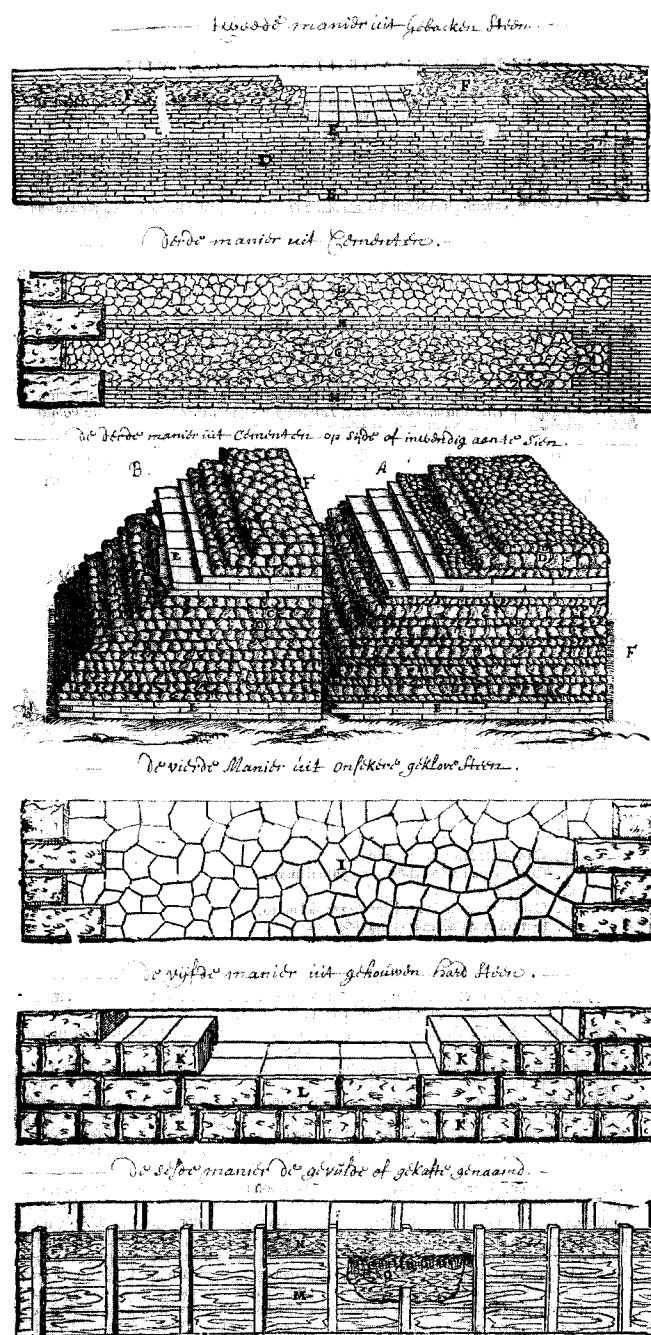
Goeree bestudeerde de herkomst van deze architectuur zonder regels en wetten aan de hand van een ander archetype: de oerhut. Bleef de aandacht voor de ontwikkeling van dit thema in de gedrukte versie beperkt tot de titelpagina waarop Horatius' vertelling is verhaald van Amphion die met behulp van zijn lier Thebe met muren omringde en boerse hutten veranderde in trotse paleizen, in het handschrift poogde Goeree de oerhut daadwerkelijk te reconstrueren (afb. 8) Dit was natuurlijk niet nieuw binnen de internationale architectuurtheorie, maar in Nederlandse geschriften over de bouwkunst wel uitzonderlijk. Alleen Salomon De Bray wijdde in zijn *Architectura Moderna* enkele uitspraken aan de oerhut maar Goeree ging hierin veel verder. Daar waar vele navolgers van Vitruvius, waaronder De Bray, op haast anekdotische wijze de eerste behuizing van de mens en de overeenstemming tussen haar constructie en de architraafbouw van de Griekse tempels hadden belicht, zocht Goeree hierin naar wezenlijke kenmerken van de architectuur waarmee de mens voor het eerst had getracht invulling te geven aan Gods schepping.³⁵ Dit was geen vrije keuze; God had de mens als onderbouwmeester aangesteld.³⁶ Met vallen en opstaan had de mens zich uitein-

Afb. 8 Reconstructie oerhut, tekening W. Goeree, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 10v.
(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

delijk de bouwkunst eigengemaakt en het onderscheid tussen "slegt" [eenvoudig] en "prachtig" [met veel praal] geleerd.³⁷ Dit onderscheid was uiteindelijk gecodificeerd in de werken van de Grieken en de Romeinen tezamen met de architectuur die terugging op goddelijke voorbeelden. Met de inval van de Barbaren was de bouwkunst ten ondergegaan. Goeree beschrijft hoe de bouwkunst van 800 tot 1300 verder "sukkelde" tot ze in Italië hulp zou krijgen van enkele meesters. In het handschrift geeft hij bovendien een naamlijst van Italiaanse bouwmeesters sedert het jaar 1154 gebaseerd op de kunstenaarsbiografieën van Vasari, Borghini, Van Mander, Sandrart, Baglioni en prentcatalogi waarin op overzichtelijke wijze steeds de auteur en de paginaverwijzingen zijn aangegeven van de herkomst van de gegeven data.³⁸ Diverse auteurs zouden vervolgens hebben getracht de geheimen van de antieke bouwkunst te ontsluiëren, maar veelal lieten bouwmeesters zich leiden door het hedendaagse voorbeeld van latere schrijvers. Een verraderlijk voorbeeld "als een versse omgeroerde aarde, daarmen niet op grondvesten kan".³⁹ Niet alleen de hedendaagse, maar ook de antieke voorbeelden waren niet altijd betrouwbaar. Zo merkte Goeree op dat men weliswaar veel kennis aan Vitruvius verschuldigd was, maar dat er ook veel redenen bestonden "waarom hy niet voor alle noch boven alle in geloof en navolging, d'eerste en beste plaats innemen mag".⁴⁰ Goeree waarschuwde dan ook nooit

op één meester te willen steunen, hetgeen vermoedelijk de reden is waarom hij voor de bespreking van de moderne auteurs vasthield aan het vergelijkende model van Roland Freart de Chambray om zijn kritiek op verschillende interpretaties van de zuilenorden op overzichtelijke wijze te kunnen

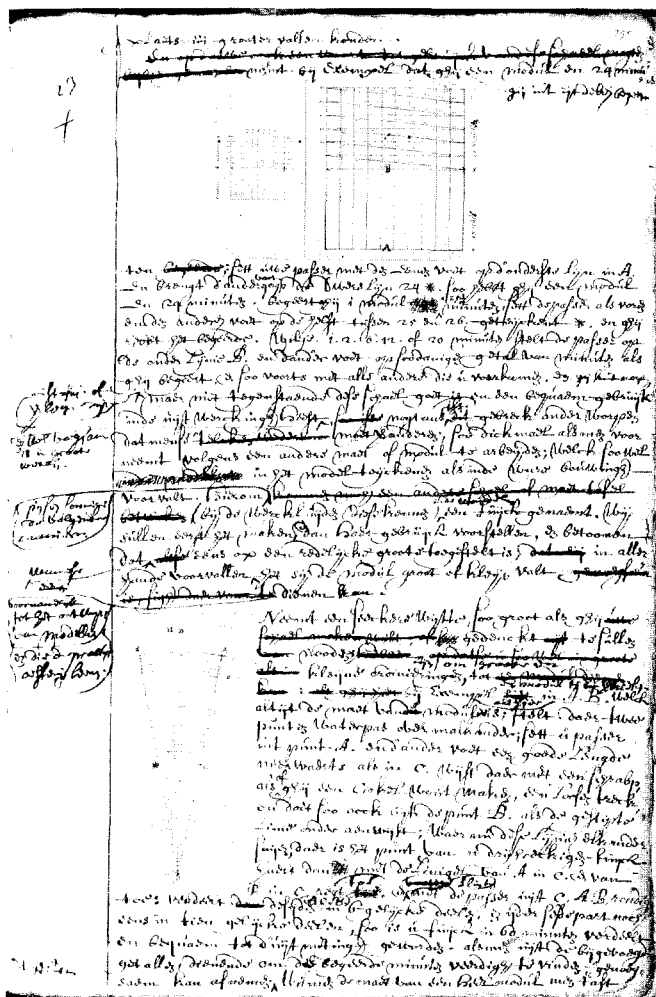

Afb. 9 Metselverbanden, houtgravures uit Rusconi, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 246r.
(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

presenteren. Freart's prenten vormen in het manuscript ook het uitgangspunt van Goeree's eerste beschouwingen van de Orde van Salomo, terwijl laatstgenoemde in zijn latere theologische publicaties vooral de voorstellingen van Villalpan-dus zou gebruiken om de ware bijbelse bouwkunst te illustreren. Behalve de zuilenorden wilde Goeree ook de bouwwerken zelf, "de antieke bouwpralen", aan een kritische beschouwing onderwerpen, waarbij hij o.a. reageerde op beschrijvingen van het Oude Rome van Hendrick Haafkens en Joachim Oudaan. Het betreft een beschouwing van verschillende bouwtypen als tempels, marktgebouwen, basilicae, buitenverblijven, (amphi-)theaters, havens, fontein, boorputten, bruggen, graven, die in het handschrift aan de hand van vele opstanden, doorsneden en plattegronden van verschillende tractaten van Serlio, Coecke van Aelst, Palladio en Freart de Chambray en van losse prenten uit series van Hieronymus Cock, Pirro Ligorio, Nicholas Beatrizet, Antonio Lafrery worden toegelicht. Goeree besteedde daarbij veel aandacht aan de mogelijkheid om de verschillende voorstellingen van zowel één gebouw als van meerdere bouwwerken onderling te kunnen vergelijken. Zo lezen we bij een voorstelling de noot: "*NB. dese afteyckening moet anders om in een gelijke stand vande nevengaende gebragt te worden*".⁴¹ Voor de onderlinge vergelijking achtte Goeree kennis van antieke bouwmatten noodzakelijk en die relateerde hij wederom aan bijbelse voorbeelden en aan moderne toepassingen. In het drukwerk bepleitte Goeree een "maatspiegel of yk-Tafel" om na te gaan wie de maten correct had overgebracht, welk in het handschrift daadwerkelijk is opgenomen.⁴² Behalve de gebruikte maten moest men, aldus Goeree, ook de verschillende "antieke" bouwmaterialen kennen om deze gebouwen te kunnen bestuderen. Zelf deed hij dat vooral aan de hand van voorstellingen van metselverbanden uit *Della architettura libri dieci [...] secondo i Precetti di Vitruvio* (1590) van Rusconi (afb. 9). Deze kennis gaf af en toe aanleiding tot lichtvoetige ethymologische verklaringen van benamingen, zoals bij voorbeeld van het woord steen of stein in Gravestein, IJsselstein of Loevestein, maar ook tot grondige besprekingen van de tegenstellingen tussen de materialen die binnen en die buiten gebruikt werden en het effect dat ze teweegbrachten op het uiterlijk van het bouwwerk. Nadat hij aan de hand van een "vertooghschets" van een ruïne had geïllustreerd hoe een tempel die uit verschillende materialen leek te zijn opgetrokken, toch geheel van marmer bleek, leverde Goeree felle kritiek op verkeerde keuzen van zuilenorden en materialen voor het decorum van bepaalde bouwwerken: "*en op deze Grondslagh agten wij ook belachelijk soodanige steden, die hunnen stadspoorten seer teer ende delicaat maken, als of het Tempels of Lusthuijsen of pronckgebouwen waren, ons Holland is daar ook niet vrij van*".⁴³ De voorstellingen en beschrijvingen van de zuilenorden en bouwwerken van de Oudheid stonden kortom niet op zichzelf, maar dienden voor een grondige analyse van fouten in de overlevering en toepassing van de antieke regels om dwalingen in de toekomst voorkomen. Dat blijkt o.a. uit het feit dat Goeree zijn motto "*Door wijsheijt wort een huis gebouwd, en door verstandigheyt ge-*

grondvest; en door wetenschap worden desselfs binnekameren met aengenaem cieraet vervult" dat hij aan Salomo ontleende niet aan zijn bespreking van de oude bouwkunst maar van de "praktijk-oeffeningh" in het tweede deel liet voorafgaan.⁴⁴

In de bespreking van de praktijk van het bouwen legde Goeree het accent op de correcte toepassing van de zuilenorden zodat er goed geordend geheel in het bouwwerk stond. Na een verwijzing naar het voorafgaande, waaruit duidelijk gebleken was dat vele auteurs de kennis der antieken niet al te nauw hadden genomen, presenteerde hij "*een algemeene middel van redding*". Goeree kondigde daarbij aan aandacht te willen besteden aan de aanpassing van ornamenten wanneer deze in lichte of donkere ruimten, op afstand, of van onderen dan wel van boven moesten worden gezien. Als leidraad daarbij diende vooral Scamozzi die de optische correcties in zijn architectuurtractaat ter sprake had gebracht.⁴⁵ Goeree waarschuwde hoezeer de opstanden van de bouwwerken konden verschillen van de modellen waarin ze werden voorgesteld en gaf aan hoe de kleine leden van het bouwwerk groot genoeg moesten zijn om de beschouwer de grote delen van het bouwwerk duidelijk te maken, zonder deze met overdaad te overstemmen.⁴⁶ De praktijkoefening van Goeree bestond er vooral in deze problemen van waarneming en schaal zowel in bestaande bouwwerken, als in tekenkundige voorstellingen daarvan, te belichten. In de lijn van zijn onderzoek naar de tweeledige oorsprong van de architectuur in het eerste deel deed Goeree de toezegging het belang van de relatie tussen bouwwerk en tekening "*met veele bliken van Goddelijke en Menschelijke getuigenissen te zullen grondvesten*". Hij constateerde dat voor de bepaling van de moduul veelal de oplossingen in de tractaten van Palladio, Scamozzi en Vignola werden voorgeschreven, maar dat de werkman meestal tevergeefs om een meer algemene regel vroeg. Zo geeft Joost Vermaarsch, aldus Goeree, de werklieden als op een briefje in hoeveel delen een gegeven hoogte moest worden verdeeld en hoeveel van die delen correspondeerden met de moduul, maar vroegen wijzigingen in algehele proporties verderop in zijn werken om nieuwe regels die onmogelijk waren te onthouden en steeds opnieuw opgezocht dienden te worden. Hij gaf de voorkeur aan de indeling van de moduul in zestig gelijke delen of minuten en gaf verder drie algemene manieren om de moduul op alle gegeven hoogtes te vinden. De eerste geschiedde door middel van een rekenkundige methode zoals die o.a. door Anhaltin was uiteengezet. Deze was echter zo complex dat velen met een "*schrick van de cijfferletters [...] de practijckoeffeningh der vijf kolommen door M. Anhalt agter de bank [hadden] geworpen*".⁴⁷ De tweede methode was een geometrische methode waarmee met behulp van de passer "*op de gemaeckelijke wijze van bosboom*" de moduul op elke gegeven hoogte kon worden gevonden. De derde tenslotte is gebaseerd op vaste regels die door middel van schalen of maatladders uit de werken van Palladio, Scamozzi en Vignola konden worden overgebracht. Deze schalen of maatladders waren van de vastgestelde modulen afgeleid en zodanig ingedeeld dat men er alle verhoudingen van

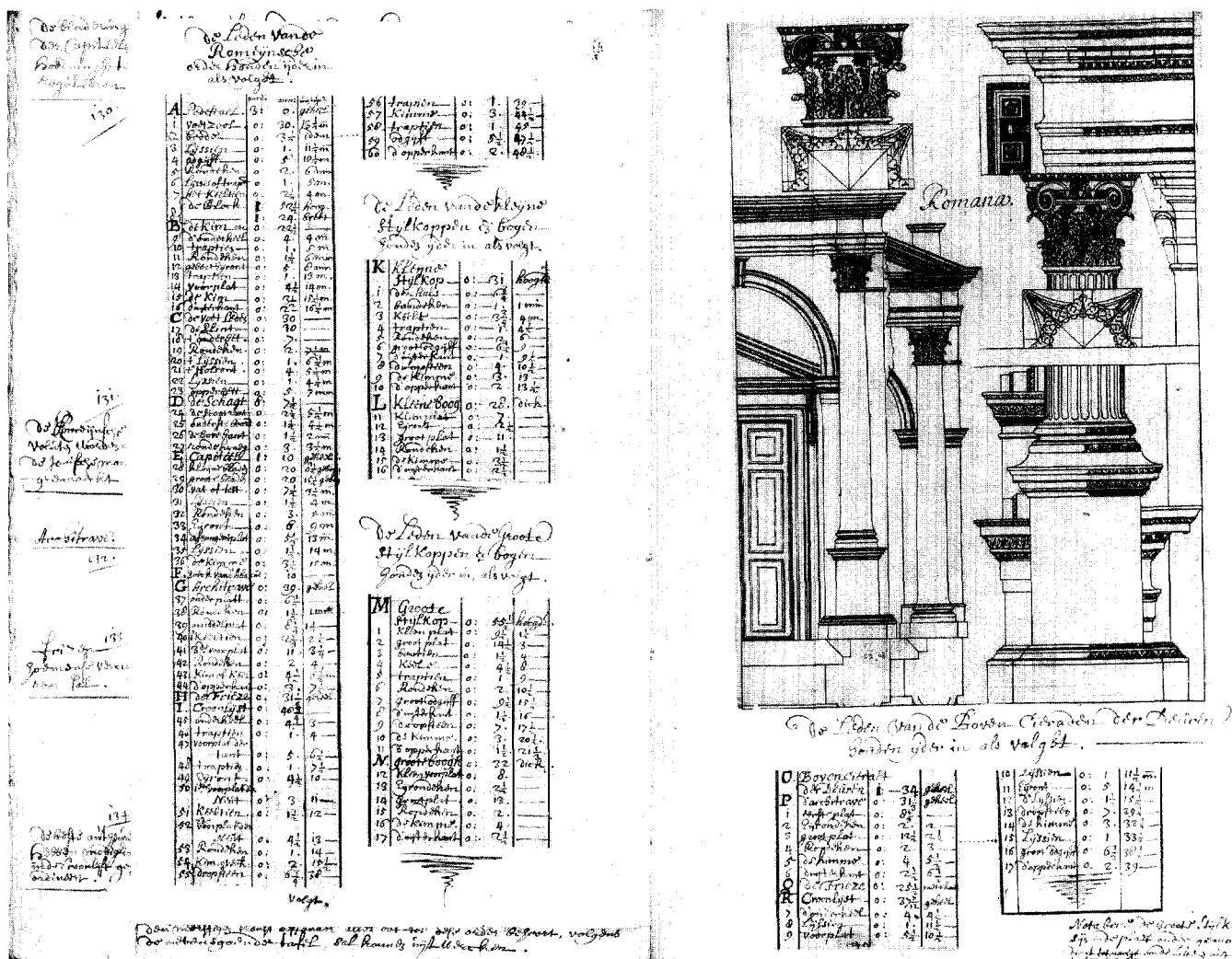
Afb. 10 Fuik, systeem ontwikkeld door Joost Vermaarsch om de verschillende verhoudingen voor de zuilenorden direct te kunnen aflezen. W. Goeree, D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier, K.B 68 B 11, fol. 295r. (Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

de breuken en delen in kon vinden. Goeree onderscheidde hierin de vierkante schaal die alleen binnen één moduul werd gehanteerd en de zogenaamde fuik die gebruikt kon worden voor verschillende modulen zonder deze te veranderen. Goeree preees daarbij in het bijzonder Joost Vermaarsch die er in geslaagd was om een soortgelijke wijze als de fuik tot gerief van de werklieden te leren verdelen op de duimstok van de timmerman om allerlei details als ornamenten en lijsten op correcte wijze in te delen (afb.10). Na een korte uiteenzetting over het vraagstuk van de verjonging van in de klassieke zuilen bij Vitruvius, Diego de Sagredo en Scamozzi alsmede in "Salomons Bouworden" werkte Goeree de proportionering per orde volledig uit voor de poorten, deuren, bogen, frontispicen, stijlkoppen, pilasters en bekroningen van de doorgangen in overzichtelijke "tafels" toegelicht met prenten uit de grote folio-edities van Scamozzi (afb. 11).⁴⁸

d'Algemeene Huisbouw

Uit de opdracht van de gedrukte versie van *d'Algemeene Bouwkunde* gericht aan Johannes Hudde, regerend burgermeester en raadsheer van Amsterdam alsmede bewindhebber van de Verenigde Oost-Indische Compagnie en aan Nicolaes Witsen, oud-schepen en raadsheer (en na het verschijnen van het architectuurtractaat nog dertien maal burgermeester in dezelfde stad), wordt direct duidelijk dat Goeree het accent wilde verleggen naar een architectuur die zich niet beperkte tot de zuilenorden en ten dienste stond van het openbaar nut. Dat Goeree zijn opdracht juist aan hen richtte was niet verwonderlijk. Nicolaes Witsen verzamelaar en met een zeer brede belangstelling voor de wetenschappen schreef zelf over constructieve problemen in zijn beroemde verhandeling over de scheepsbouw waarnaar in het handschrift van Goeree diverse malen wordt verwezen; terwijl Johannes Hudde in zijn rol als commissaris van de waterwerken de waterhuishouding nauwgezet had laten documenteren en ontwerpen voor waterbouwkundige werken in zijn verzameling bewaarde.⁴⁹ Goeree's lofuitingen waren niet zozeer bedoeld voor het aandeel van deze heren in de totstandkoming van fraaie bouwwerken in de stad, maar juist voor hun betrokkenheid bij civiel-technische projecten zoals sluizen en andere waterwerken. Goeree verhiel dergelijke activiteiten direct tot het niveau van de klassieke bouwkunst door er op te wijzen dat er in Romeinse oudheid een bouwmeester, die toch een aanzienlijk ambt bekleedde, over de riolen en de afvoer van vuilnis was aange-steld. Bovendien wees hij de bestuurders op hun taak Amsterdam niet alleen met nieuwe werken te verrijken, maar ook zorgvuldig te onderhouden. Tot de grootse werken rekende Goeree behalve natuurlijk het Stadhuis en de grote kerkgebouwen, ook de "welgereguleerde Armhuysen", grachten, burgwallen en kanalen. Hij doet kortom een beroep op de bestuurders om de stad in al haar architectonische facetten goed te beheren en niet alleen oog te hebben voor fraaie, maar ook voor minder prestigieuze bouwwerken. De wijze waarop dat zou moeten gebeuren vormde het centrale thema van de architectuurtheorie, dat in Goeree's visie in de Nederlandse taal nog onvoldoende was belicht.

Goeree begon zijn "inleyding tot d'Algemeenen Huisbouw" met een opsomming van de verschillende zaken die de bouwmeester zou moeten kennen en beheersen. De bouwmeester diende o.a bekend zijn met de verschillende "geslachten" of soorten van bouwwerken, met de "verstandighe ordineering" daarvan, met het maken van bestekken en het ontwerpen van modellen, met de indeling van erven en van de vertrekken binnen de gebouwen, met het opstellen van aanbestedingen met al haar condities en taxaties van de prijzen, met de keuze en opslag van materialen, met het fundamenteen leggen op verschillende bodems en het heien en tenslotte met de wetten en de rechten van de bebouwing binnen en buiten de stad. In de oorspronkelijke opzet ging deze opsomming vooraf aan de "practijckoeffening der hedendaagze bouwkunde" in de gedrukte versie volgde deze hierop en diende als kapstok voor de bespreking van de verschillende

Afb. 11 Tabel van alle maten en voorstelling van de verschillende onderdelen van de Composietorde naar Scamozzi, W. Goeree, D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier, K.B 68 B 11, fol. 314v-315r. (Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

thema's van de "algemeenen huisbouw" die in het handschrift verder niet aan de orde waren gesteld.

De verschillende soorten van werken die de bouwmeester zou moeten kennen: landhuizen, hofsteden, boerenwoningen, ovens, kaden, beschoeiingen, paalwerken, dammen, sluizen etc. komen allemaal aan de orde, maar de beschrijving begint met een analyse van een "goed woonhuis". Een goede woning voorziet in koele plaatsen in de zomer en warme in de winter. Slaapkamers en kookkeukens zijn gescheiden van de algemene doorgang. De kamers ontvangen hun licht niet via andere vertrekken, maar rechtstreeks van buiten zonder dat er inkijk mogelijk is. Men hoeft om droog te blijven niet door meerdere kamers te lopen om een andere te bereiken. Ook de rook mag in de plaatsen waar gestookt wordt niet blijven hangen. Het betreft kortom kwaliteiten of beter gezegd minimumeisen op het gebied van de klimaatbeheersing, het verkeersysteem,

de lichttoevoer en rookafvoer die voldoende wooncomfort moeten garanderen. Vorm of uiterlijk spelen, althans in deze eerste beschrijving, geen enkele rol. Vanuit deze analyse van een goed woonhuis kwam Goeree tot een felle kritiek op de indeling van woningen die in de vijftiende en zestiende eeuw veelvuldig in de Nederlanden werden gebouwd:

"Wat en zien niet wel meenig woonhuis in de vorige, enin 't begin van deze eeuw hier te lande verbrot en onverstandigh gebouwt; diese met aandacht beschout zal in twiffel zijn, of de menschen haar oogen in haar nek hebben gestaan, of 't verstant in de elleboogen heeft gezetenEn gelijk het hen, om met ernst te spreken, mogelijk aan licht in de Bouwkunde gehapert heeft, zoo is opmerkelijk datze menigmaal de grootste een onverschoonlijkste mislagen aan het schikken, zoeken en ordineeren van Lichten hebben begaan [...] de

voornaamste der gezeide gebreken zouden vermijdt geweest zijn, zooze slechts 't verstant hadden gehad van middelplaatzen in de woonhuizen te ordineren".⁵⁰

De belangrijkste kritiek was dus gericht op de gebrekkige verlichting van vele woningen als gevolg van het ontbreken van binnenplaatsen. Vanuit deze algemene randvoorwaarden ging Goeree geleidelijk over op de beste indeling van de woning voor de verschillende bewoners of zoals hij het zelf noemde: "de verdeeling en schikking ter gebruik", die overigens grotendeels aansloot bij die van het middeleeuws huis in een stad als Amsterdam. De man of huisvader moest zijn kamer, ontvangstruimte, winkel of kantoor in het voorste gedeelte van het huis hebben, de vrouw of huismoeder haar verblijfplaats achterin bij de kook- en woonkeukens, het washuis en andere zaken die tot de huishouding behoorden. De slaapkamers moesten ver van de gangen op rustige plekken liggen. De ruimtes voor de gasten vlak bij de uitgangen, zodat deze niet door het huis hoefden te zwerven om naar buiten te gaan. De kamers van de kinderen bevonden zich vlakbij deze gastverblijven, zodat ze elkaar konden ontmoeten hetgeen de opvoeding en de ontwikkeling van sociale vaardigheden ten goede zou komen. De slaapvertrekken van de knechten en van de dienstmeiden moesten daarentegen juist zover mogelijk uit elkaar liggen om al te intieme contacten te vermijden.

"Een zeker Koopman tot Amsterdam wiens knecht een van zijn Dienstmeiden bestruift had, wou den Bouwmeester, om dat hy haar Slaapkamers met te grooten gebuurschap geordineerd hadde, het kint met drommels kracht, voor een leerjongen t'huis gezonden hebben".⁵¹

De bouwmeester bepaalde blijkbaar in de visie van Goeree door zijn ontwerpen in belangrijke mate het gebruik van de woning en hetzelfde geldt voor de sociale stratificatie en de beroepsstructuur van de stad. De edelen woonden in de grote straten die het eerst door vreemdelingen bezocht werden, terwijl de rijke en welgestelde burgers tussen de "gemeene luiden" gemengd waren. De gegoede burgers zouden immers op die wijze van de diensten van de "geringe" gebruik kunnen maken; omgekeerd vonden de laatsten daardoor eenvoudiger emplooi bij kooplieden en winkeliers. Winkeliers vestigden zich natuurlijk graag in de nabijheid van hallen, beurzen en marktpleinen, terwijl herbergen het best op grote afstanden van de kerken konden liggen.

Van deze raadgevingen bij de ordening van het woonhuis en de stad vervolgde Goeree met nauwgezette aanwijzingen voor de organisatie van de uitvoering daarvan. Hij stelde daartoe een uitvoerige lijst van eisen samen waaraan men bij het opstellen van "bestekken" zou moeten denken. Een bestek moest o.a. de gebruikte maten vermelden, het soort werk en de omvang daarvan. Het moest verder vergezeld gaan van opstanden en plattegronden waarvan de maten en proporties met elkaar in overeenstemming stonden en de bijzondere voorwaarden waren omschreven. Dit "hoofd der conditie" vermeldde natuurlijk de namen van de betrokkenen, het ar-

beidsloon, de materiaalkosten, de bijkomende uitgaven zoals bij voorbeeld voor het heiwerk, aanwijzingen voor werk dat wel en dat niet uitbesteed mocht worden aan derden, termijnen en de boetes bij overschrijding, maar ook welke spijkers er gebruikt zouden worden. Na het ontwerp en het opstellen van het bestek behandelde Goeree de werkvoorbereiding. De timmerman moest het hout klaarmaken, de steenhouwer de stukken houwen die hij niet op maat in voorraad had en verder moest begonnen worden met de graaf- en heiwerkzaamheden, het leggen van fundamenten en afsteken van kelders en kuilen voor de afvoer van de "sekreten". Dan volgt Goeree's bespreking van de ordening van de gevel en van de vertrekken en onderdelen van het huis afzonderlijk zoals schoorstenen, trappen, kelders, regenbakken, welputten, pompen, vensters, vloeren, kappen en daken en tenslotte een korte uiteenzetting over het repareren van huizen. Soms verwijst Goeree in deze bespreking naar internationale tractaten -zo noemt hij Lepautre als voorbeeld voor de ornamentering van plafonds- maar veelal naar de situatie in Holland, vooral wanneer het onderwerpen van bouwkundige aard betreft. Bijzonder interessant zijn de verwijzingen naar de meest recente ontwikkelingen van de eigentijdse bouwkunst. Zo observeerde Goeree in verband met de vensterindeling: "*In veel Grootze en Statige Gebouwen heefmen onlangs begonnen, weinige, maar tamelijke groote Vensterlichten te Inventeeren: waar vanmen t' Amsterdam en elders voorbeelden ziet. Veel muurs en weinig Lichtgaten, zal een Voorgevel grootzer dan veel Lichtgaten en weinig muurs maken. Wy plegen de groote gebouwen, die te vol Lichtgaten waren, dikwils by de gate plateelen te vergelijken, in welkmen, hoemenze keert of went, niet dan blad en gat zonder verwisseling van gedaante of orden ziet*"⁵². Ook zonder afbeeldingen komen ons direct de voorbeelden van Vingboons, Stalpaert, Dortsman en Roman voor de geest. Dergelijke observaties illustreren bovendien dat Goeree niet was blijven steken in een oppervlakkige beschouwing van het ornament maar was doorgedrongen tot ordening van het bouwwerk zelf.

Zoals Goeree veel aandacht besteedde aan de situering van de verschillende voorzieningen van het woonhuis en van de stad, zo deed hij dat ook bij de verschillende soorten van landhuizen. Landhuizen moesten volgens hem bij voorkeur aan vaarten liggen, zodat ze niet te ver van de hulp van mensen verwijderd waren, maar ook weer niet te dicht bij een weg waar iedereen langs wandelde. Grote buitenverblijven en hofsteden te dicht bij de vestingwerken van steden of in polders zouden veel heren grote schade hebben toegebracht. De landhuizen zelf, onderscheidde Goeree in drie soorten: de "gemeene", de "eerlijke" en de adellijke. De eerste soort diende tot algemeen gebruik en stille buitenwoning, de tweede was bestemd voor vermogende lieden die daarvan echter niet te veel blijk wilden geven en de derde tenslotte voor edelen die het aan hun naam en stand verplicht waren om hun huis aanzien te verlenen. Van elk soort gaf Goeree aan met wat voor gebouwen, hoven en tuinen deze dienden te zijn omgeven. Deze typologische indeling gebaseerd op decorum staat in schril contrast met zijn bespreking van civiel-tech-

nische voorzieningen als hoofd- en paalwerken, dammen en sluizen. Hier zien we Goeree de Zeeuw, die bij monde van een anonieme bouwmeester fel uithaalde naar enkele bestuurders van Middelburg en van Vlissingen die meenden zuinigheid te kunnen betrachten in de strijd tegen het water:

“Verzuipt dan liever, hoe eer hoe liever gemakkelijk en gestustelijk, zoo zullen de nakomelingen je zorgeloosheit niet verwijten kunnen.”

Na een betoog over de voor de bouwmeester benodigde kennis van materialen als hout, kalk steen en ijzer en van de met zijn beroep samenhangende ambachten van metselaars, steenhouwers, loodgieters, smeden en huisschilders sloot Goeree af met datgene dat deze diende te weten over de bouwetten. Deze wetten, die Goeree o.a. ontleende aan de middeleeuwse keuren van Antwerpen, Amsterdam en Leiden, hebben betrekking op de plaatsing van erfscheidingen, de eigendom van tussenmuren, het recht van waterloop, droprecht en vormen belangrijke randvoorwaarden voor het bouwen in de stad. Met deze kennis leverde de bouwmeester, aldus Goeree, niet alleen een bijdrage, een “groot cieraet”, aan zijn ambt, maar was hij tevens in staat *“om zijn Overheyt en 't gemeene best beter te nutte te zijn”*.

Goeree's d'Algemeene Bouwkunde en de geschiedenis van de Nederlandse architectuurtheorie

De herkomst van Goeree's bronnen

We constateerden reeds dat Goeree zijn verhandeling over architectuur aanvankelijk als onderdeel van een omvattend werk over schilderkunst had willen presenteren en pas later in de jaren 1679 en 1680, toen zijn manuscript daarvoor min of meer gereed was, besloot het werk apart en in een geheel andere vorm uit te geven. Voor de verhandeling in de oorspronkelijke opzet had Goeree lange tijd de benodigde informatie kunnen vergaren, aangezien hij deze reeds in 1670 had aangekondigd. Voor zijn ideeën over de “goddelijke oorsprong” van de architectuur die geleidelijk aan een steeds prominente plaats binnen zijn architectuurtheorie zou gaan krijgen kon hij terugvallen op Villalpandus en voor een deel op de inleiding van de *Architectura Moderna* van Salomon de Bray.⁵³ Echter voor het schrijven van het aanvullende gedeelte over de “algemeene huisbouw” moet het veel problematischer zijn geweest om aan de benodigde kennis te komen, aangezien de beschikbare tijd veel korter was en bronnen hiervoor in de Nederlanden nauwelijks bekend waren. Hieronder zullen we trachten na te gaan hoe Goeree omsprong met zijn informatie en hoe hij er ook in slaagde die passages te schrijven waarvoor hij minder teksten als voorbeeld kon gebruiken. Dit is echter niet alleen van belang voor de beantwoording van de vraag hoe de *d'Algemeene Bouwkunde* tot stand is gekomen, maar tevens om de betekenis van haar inhoud binnen de context van de Nederlandse architectuurtheorie van de zeventien- de eeuw te kunnen vaststellen.

Uit het manuscript wordt in een oogopslag duidelijk welk een enorme hoeveelheid werken Goeree heeft gelezen om zijn architectuurverhandeling te kunnen schrijven. Iedere geraadpleegde auteur is keurig onderstreept, terwijl ook de prenten een beeld geven van het grote aantal tractaten die Goeree in zijn bezit moet hebben gehad. Ook beschikken we over een uitvoerige inventarisatielijst van de boeken die kort na de dood van Goeree op 9 september 1711 werden geveild die vermoedelijk nog maar een fractie bevat van de werken die hij tijdens zijn leven onder ogen heeft gehad.⁵⁴ Reeds in 1670, in de aankondiging van zijn grote verhandeling over de schilderkunst, gaf Goeree aan welke werken over de bouwkunst bestudeerd zouden kunnen worden. Opvallend is daarbij dat Goeree architectuur, perspectief, vestingbouw en mathematica tezamen als een aparte groep van “Konstwerckingen” behandelde.⁵⁵ Nuttige werken voor de bestudering van de bouwkunst achtte Goeree: Vitruvius, Serlio, Scamozzi, Palladio, Vignola, Bloem, Marolois, Anhaltin, Bosboom, Vingboons en Vermaarsch.⁵⁶ Voor de bestudering van het perspectief: Vredeman de Vries, Hondius, Marolois, Desargues en Guidobaldi, voor de vestingbouw Marolois, Freitag, Dögen, Goldmann, Melder en Ruse en voor de mathematica Euclides, Dou, Van Keulen, Lansbergen, Stampioen en zowel de *Wisconstighe Ghedachtenissen* van Simon Stevin als het *Wisconstich Filosofisch Bedryf* van Hendrick Stevin met fragmenten uit het werk van zijn vader. De namen van de eerste groep van de schrijvers over de bouwkunst keren inderdaad met grote regelmaat terug in het handschrift van Goeree, terwijl de prenten bovendien verraden dat hij niet zelden over meerdere edities van hun werken beschikte. Dat geldt niet voor de auteurs over perspectief, vestingbouw en mathematica. In zijn verantwoording aan het einde van het manuscript waarom hij uiteindelijk er vanaf had gezien om binnen de context van zijn “verhandeling der schilderkunst” verder uit te wijden over de praktijk van de bouwkunst merkte Goeree weliswaar op dat er vele werken over de vestingbouw e.d. waren geschreven, maar deze keren nauwelijks terug in het toevoegde gedeelte over d'algemeene huisbouw in de gedrukte versie.⁵⁷ Alleen de in deze verantwoording bij naam genoemde auteurs Stevin en Nicolaas Witsen keren in de *d'Algemeene Bouwkunde* terug. Nicolaas Witsen, schrijver van werken over scheepsbouw, zagen we reeds in de opdracht, terwijl we in de passages over dammen en sluizen duidelijk Stevins *Nieuwe maniere van sterctebou door spilsuysen* kunnen herkennen. Voor het overige dat Goeree in het voor de Nederlanden betrekkelijk onbekende thema van de algemene huisbouw aan de orde wilde stellen, was hij aangewezen op andere soorten van bronnen en zijn eigen voorstellingsvermogen om hiaten in de schaarse literatuur aan te vullen.

Op diverse plaatsen in de *d'Algemeene Bouwkunde* maakte Goeree melding van een enorme collectie van modellen en tekeningen die hij had vergaard. Deze verzameling was niet enkel aangelegd om bij een goede gelegenheid een belangrijke bezoeker te imponeren, maar diende ook als studiemateriaal. Goeree hield zich bezig met de vraag of er ooit een elfde

zingen geeft. Zo is de bespreking in de Amsterdamse band van astrolabia, zonnewijzers en medianen interessant gezien het feit dat Goeree hiervan in 1675 twee aparte verhandelingen heeft heruitgegeven en keert het hierin opgenomen tractaat van Besson over mechanische instrumenten terug in het handschrift, wanneer aan de hand van een prentje de mogelijkheden van bepaalde hijstoestellen ter sprake worden gebracht⁶² (afb. 12). In de toekomst zullen mogelijk nieuwe gegevens kunnen uitwijzen dat de band te Amsterdam een deel van de oorspronkelijke collectie van Goeree omvat. Op dit moment moeten we volstaan met de constatering dat Goeree een zeer gevarieerde collectie van tekeningen en modellen van de meest uiteenlopende onderdelen van de architectuur heeft gehad die vooral diende voor verder onderzoek.

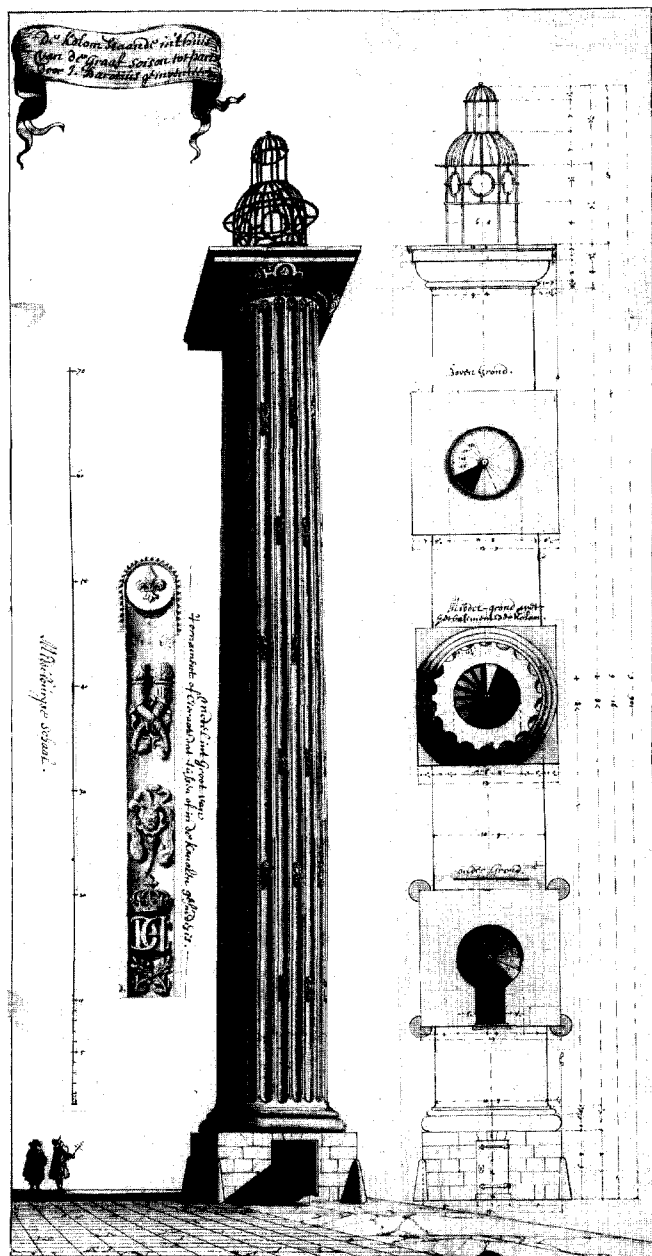
Hoewel een dergelijke verzameling een prachtig hulpmiddel moet zijn geweest voor het schrijven van teksten waarvoor weinig bronnen beschikbaar waren, had Goeree hiermee nog geen architectuurtractaat. Uit algemenere beschouwingen over een goed woonhuis en de kritiek op de bestaande architectuur in Holland blijkt dat hij de inhoud van de "algemeene huisbouw" nooit alleen op de basis van een analyse van tekeningen en modellen heeft kunnen vaststellen. Teksten over dit thema, zo werd reeds vastgesteld, waren schaars. Het enige werk over de "burgerlijke bouwkunst" dat in verband met Goeree in diens veiligingscatalogus wordt genoemd is van veel latere datum dan het architectuurtractaat.⁶³

Niettemin was er één drukwerk verschenen dat als leidraad kan hebben gediend. Het betreft de verhandeling "Onderscheyt vande oirdeningh der steden" met daarbij de "Byvough der stedenoirdening, vande oirdening der deelen eens huys met 't gheene daer ancleeft" die door Hendrick Stevin op basis van manuscripten van het incomplete architectuurtractaat van zijn vader, *De Huysbou*, in 1649 werd uitgegeven. Goeree noemt deze verhandeling met bijlage, die Hendrick Stevin opnam in zijn *Materiae Politicae. Burgherlicke Stoffen*, niet maar moet hiermee ongetwijfeld bekend zijn geweest. Niet alleen wordt er in de door Goeree genoemde werken van Stevin regelmatig naar dit architectuurtractaat verwezen, ook bestaan er overeenkomsten in de inhoud en opbouw. Zowel Goeree als Hendrick Stevin beschouwden de bouw van goede woonhuizen en de inrichting van de stad als een taak van de stedelijke overheid, reden waarom laatstgenoemde het had opgenomen in verzamelwerk van opstellen over goed bestuur over burgers. In de stadsplattegrond van Simon Stevin, waarin alle functies van het paleis van de vorst tot aan het armenhuis op hiërarchische wijze zijn geordend, zien we de weerslag van de verantwoordelijkheden die later ook Goeree de stedelijke bestuurders wilde opleggen.

We herkennen Stevin duidelijk in Goeree's beschrijving van een goed huis. Stevin baseerde de indeling van zijn woningen en de combinatie daarvan binnen een bouwblok op basis van drie uitgangspunten: gelijkzijdige symmetrie, directe verlichting en geen inking van de burens. Goeree nam Stevins "leyckseydicheyt" niet over omdat hij, zoals we reeds zagen, geloofde in de proportionele symmetrie van één oorspronkelijke, goddelijke orde, maar noemde wel de twee an-

dere uitgangspunten van laatstgenoemde auteur bij de kwaliteiten van een goed woonhuis. Ook Goeree's opmerkingen over het verkeerssysteem binnenshuis en over rookafvoer zijn bij Stevin terug te vinden. De oplossing die Goeree aandroeg voor de gebrekkige verlichting van verschillende tussenvertrekken die zo kenmerkend was voor vele huizen op de smalle langgerekte kavels van de Hollandse steden, was door Stevin reeds besproken en in een heldere voorstelling gevisualiseerd. De bijzondere aandacht van Goeree die uit zijn opmerkingen over de indeling van de woning naar het gebruik door de man en vrouw des huizes en door hun kinderen, personeel en gasten naar voren komt, spreekt ook uit Stevins gedetailleerde plattegrond van een woonhuis en het commentaar daarbij.⁶⁴ Hoewel Goeree in tegenstelling tot Stevin de vorm van de verschillende vertrekken binnen de plattegrond niet ter sprake bracht, herkennen we dezelfde scheiding tussen de vertrekken van de man en vrouw enerzijds en tussen hun tezamen en de gasten anderzijds, die door Hendrick Stevin in de hoofdstukken "*Van de vervougingh der camers of percken en ander noodtlichheden die t'samen het heel Huys maken*" en "*Van de verkiesinge der camers of percken datmen bequamelicxt gaen mach, om tot d'ander te commen, deur welke niet*" uit zijn vaders architectuurtractaat aan de orde waren gesteld. De vergelijking van Goeree van de "grootte saal" binnen de woning met een markt in een stad treffen we in dezelfde bewoordingen aan bij Simon Stevin. Tenslotte kunnen we ook in Goeree's uiteenzetting over de schoorstenen, trappen, kelders, regenbakken, welputten, pompen, vensters, vloeren, kappen en daken en van de bouwmaterialen de invloed van Stevins architectuurtractaat bespeuren. Hier en daar treffen we inhoudelijke overeenkomsten aan zoals bij voorbeeld in de bespreking van het materiaalgebruik om kelders waterdicht te maken en de beschrijving van de indrukwekkende waterboring van 1605 op 70 meter diepte die bij Stevin voor het eerst was omschreven. De inhoud van Goeree's presentatie van deze onderdelen van het huis, verschilt op verschillende plaatsen van Stevins teksten die ons overigens niet allemaal via Hendricks selectie maar via afschriften van het oorspronkelijk architectuurtractaat bekend zijn. Dit doet vermoeden dat Goeree waar mogelijk via de uitgave van Hendrick Stevin de inhoudelijke uitspraken van Stevin over de algemene huisbouw als leidraad gebruikte voor zijn eigen beschouwingen en commentaren, maar daar waar ze ontbraken de betrekkelijk onbekende materie zelf trachtte te omschrijven. Niettemin lijkt Goeree ook voor de keuze en presentatie van deze minder bekende thema's gebruik te hebben gemaakt van de volledige inhoudsopgave van de incomplete *Huysbou* zoals Hendrick Stevin die zo goed als mogelijk had gereconstrueerd en als bijlage aan de *Materiae Politicae* had toegevoegd.

Er zijn echter ook uitspraken in Goeree's verhandeling over de algemene huisbouw die noch in Hendricks selectie uit zijn vaders teksten, noch in de gereconstrueerde inhoudsopgave voorkomen. Voor de herkomst van de teksten over civiel-technische bouwwerken verwees Goeree naar het reeds genoemde *Nieuwe maniere van Sterctebou door Spilsluysen*

Afb. 13 "De kolom staende in 't huis van de Graaf Soison tot Paris door J. Barotius geïnventeert", Tekening toegeschreven aan Willem Goeree, 1661. Particuliere collectie (Foto Rijksmuseum Amsterdam)

van Stevin, maar voor de bespreking van verschillende soorten van gebouwen als buitenhoven, boerderijen en dergelijke kon hij niet op deze auteur een beroep doen. De trek van adellijke heren en welgestelden naar buiten speelden in de dagen dat Stevin zijn architectuurtractaat schreef geen rol van betekenis, maar werd pas rond het midden van de zeventiende eeuw actueel. Mogelijk bedacht Goeree de beschouwing over de verschillende bouwtypen volledig zelf, maar het is

ook niet uitgesloten dat hij zich daarbij heeft laten leiden door een andere auteur, die evenals Stevin zijn tractaat niet tijdens zijn leven in druk zag verschijnen, Nicolaus Goldmann. Goldmann ontwikkelde een uitvoerige typologie van sacrale, openbare en privé gebouwen, waaronder van buitenverblijven en boerenwoningen die postuum door Leonhard Christoph Sturm onder de titel *Vollständige Anweisung zur der Civil Baukunst* door in 1696 te Wolfenbüttel werd uitgegeven.⁶⁵ Goeree kan deze uitgave natuurlijk onmogelijk hebben gekend, maar dat geldt mogelijk wel voor het manuscript dat er aan voorafging. Het manuscript "Der Vorläuffer der Baw-Kunst" dat in 1665, het jaar waarin Goldmann overleed, was voltooid moet grotendeels zijn gebaseerd op teksten die de auteur tijdens zijn verblijf in de Nederlanden schreef. In Leiden doceerde de uit Silezië afkomstige architectuurtheoreticus het grootste gedeelte van zijn leven als privé-leraar bouwkunst en mathematica, waarvan nog enkele collegedictaten in het buitenland bewaard zijn gebleven. Of Goldmann ook de bijna vijf en twintig jaren jongere Goeree onder zijn leerlingen heeft kunnen rekenen is niet bekend, maar er bestaat een kleine aanwijzing dat er contacten tussen hen hebben bestaan. Zo bevindt er zich in een privécollectie een aantal architectuurtekeningen, toegeschreven aan Goeree, waarvan volgens een later bijschrift er zeker één, maar misschien meerdere, aan de verzameling van Goldmann zou hebben toebehoord.⁶⁶ (afb. 13, 14 en 15)

Wat de herkomst van de kennis van *d'Algemeene Bouwkunde* betreft, kunnen we concluderen dat Goeree voor de uiteenzettingen over de oorsprong van de zuilenorden en de hedendaagse toepassing daarvan over honderden bronnen kon beschikken. Voor de overzichtelijke vergelijking van de verschillende zuilenorden vormde het werk van Freart de Chambray een handig hulpmiddel, terwijl voor de beschouwingen over de hedendaagse toepassingen de diverse Nederlandse Scamozzi-commentaren vooral een belangrijke rol speelden. Voor het gedeelte over de "algemeene huisbouw" lijkt Goeree behalve van architectuurmodellen en tekeningen en zijn aantekeningen daarbij gebruik te hebben gemaakt van het gepubliceerde fragment van Stevins Huysbouw en misschien ook van Goldmann's ongepubliceerde architectuurtractaat. Deze werken stonden daarbij niet alleen model voor de inhoud, maar gaven vooral ook structuur aan de presentatie van de beoogde thema's waarvoor Goeree weinig teksten ter beschikking had.

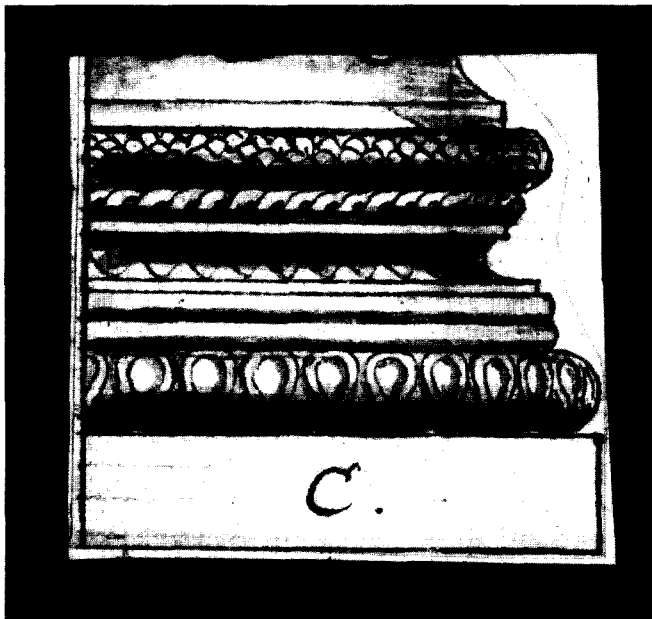
De betekenis van Goeree's d'Algemeene Bouwkunde

Na de beschrijving van de inhoud en van de gebruikte bronnen rest de vraag wat de betekenis is van Goeree's *d'Algemeene Bouwkunde* in de context van de Nederlandse en internationale architectuurtheorie. Deze vraag laat zich niet eenvoudig beantwoorden aangezien er verandering optrad in de intenties die Goeree met zijn architectuurtractaat had. Terwijl Goeree met zijn eerste beschouwingen over de bouwkunst als onderdeel van de oorspronkelijk beoogde verhandeling over de schilderkunst vooral een betere uitbeelding van architec-

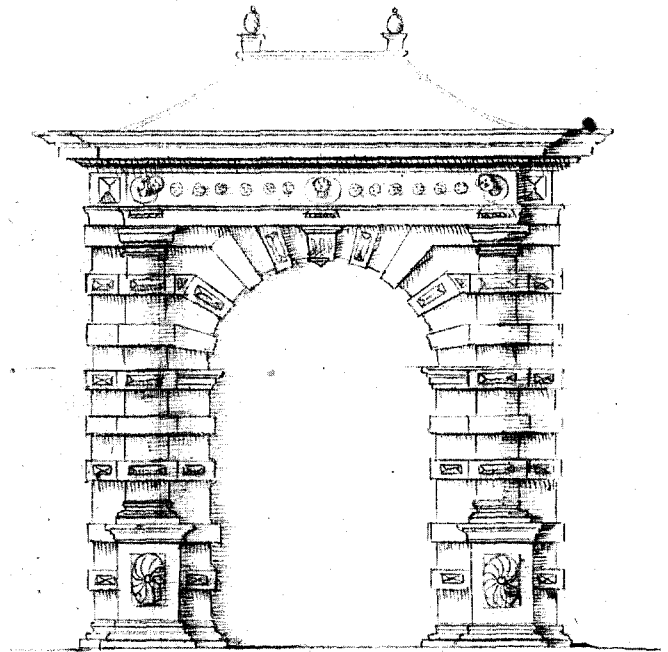
tuur had nagestreefd, was in het drukwerk de architectuur zelf het onderwerp geworden.

De oorspronkelijke opzet van Goeree's uiteenzetting over de bouwkunst sloot direct aan bij de zestiende- en zeventiende-eeuwse architectuurtheorie die in de Nederlanden in druk was verschenen. Waar Goeree aankondigde zelf een "algemene regel" te willen stellen, moeten we vaststellen dat hij er niet in geslaagd is om te komen tot een nieuwe, eenvoudiger maar toch correcte wijze om de zuilenorden onder te verdelen en over te brengen in architectuurvoorstellungen. In feite kwam Goeree hierin niet veel verder dan het naast elkaar plaatsen van de methoden van de verschillende Nederlandse Scamozzi-navolgers zoals Vermaarsch, Anhaltin e.a.. Op dit punt is *d'Algemeene Bouwkunde* dan ook weinig origineel te noemen, voor zover deze term een rol speelde in de zeventiende-eeuwse architectuurtheorie. De betekenis van de Goeree's uiteenzetting over de zuilenorden ligt vooral in de volledigheid van de kennis van de antieke en eigentijdse bronnen en het duidelijke beeld wat we hierdoor verkrijgen van de receptie van de verschillende Nederlandse Scamozzi-commentaren. De tientallen auteurs waarnaar wordt verwezen geven niet alleen blijk van Goeree's eruditie, maar maken het in historiografisch opzicht tot één van de belangrijkste bronnen van de Nederlandse architectuurtheorie.

De gedrukte versie van *d'Algemeene Bouwkunde* neemt in vergelijking met het handschrift een veel uitzonderlijker plaats in binnen de traditie van de zeventiende-eeuwse architectuurtheorie. Niet alleen door het ontbreken van afbeeldingen, maar ook door de toevoeging van de theoretische verhandeling over meer algemene aspecten van de architectuur. Goeree wees erop dat "d'algemeene huisbouw" tot dan toe

Afb. 14 Basement van een zuil, Tekening toegeschreven aan Willem Goeree, Particuliere Collectie (Foto Rijksmuseum Amsterdam)

Afb. 15 Poort te Middelburg, Tekening toegeschreven aan Willem Goeree, Particuliere Collectie (Foto Rijksmuseum Amsterdam)

nauwelijks in de Nederlanden was behandeld, maar was dat de enige reden waarom hij zich op dit thema had gestort? We constateerden een verschuiving in de geestelijke aandacht van Goeree van esthetische kwesties naar vraagstukken van theologische aard. Bovendien bleek Goeree's godsdienst- en kerkhistorische interesse steeds meer van invloed op zijn architectuurtheoretische beschouwingen. Zo wezen we reeds op het feit dat Goeree's bespiegelingen over de orde van Salomo een steeds nadrukkelijker plaats kregen binnen zijn architectuurtractaat.

Waarschijnlijk moeten we Goeree's aandacht voor de huisbouw dan ook niet alleen uitleggen als een uitdaging om iets "nieuws" te presenteren, maar deze ook in verband brengen met zijn geestelijke verdieping. Terwijl Goeree in de kladversie van het tweede gedeelte van het manuscript de uiteenzetting over de praktijk nog aankondigde als een uitwerking van voorbeelden uit de oudheid, sprak hij op de titelpagina in de netversie reeds van *de verstandige Practyck-oeffeningh vanden geheelen/ Huis-Bouw / Soo wel na de Pragtige hofflijcke, als na de zedige/ Burgerlijke Wijse*. Juist deze aankondiging van het praktijkgedeelte liet Goeree, zoals we reeds opmerkten, direct volgen door de wijze spreuk van Salomo over het woonhuis. Opmerkingen over de "waarheid der bouwkunst" en zedigheid als een algemene deugd in de architectuur die met regelmaat terugkeren krijgen een morele betekenis wan-

neer ze verbonden worden met bijbelse uitspraken.⁶⁷ De tweeledige oorsprong van een bouwkunst naar goddelijk voorbeeld en een architectuur die de mens zelf moeizaam had voortgebracht betekende voor Goeree geen onderscheid in belang. God had de mens als onderbouwmeester aangesteld om zijn creatie te completeren en Goeree zag het als een roeping om ook deze architectuur te doorgronden en lering daaruit te kunnen trekken. Zijn bemoeienissen met de alledaagse architectuur in de Nederlanden kwamen direct hieruit voort.

Hoewel hij daarbij veel aandacht besteedde aan het ambt van de bouwmeester richtte Goeree zijn lessen op de eerste plaats tot een bovenlaag van bestuurders. Voor de bouwmeester bevatte het werk weinig praktische kennis die hem nog niet bekend was; de bestuurder daarentegen kreeg een handige check-list voorgeschoteld aan de hand waarvan hij de architect en de betrokken ambachtslieden stap voor stap kon volgen bij de opdracht van hun stadswoningen, van hun buitenverblijven of van de civiel-technische projecten waarbij ze als leden van de hoogheemraden en waterschappen waren betrokken. Deze bovenlaag van bestuurders vormde in feite dezelfde groep van opdrachtgevers voor wie Vingboons en Post hun ontwerpen hadden bestemd. Goeree probeerde hen echter niet met prachtige prenten te paaien voor lucratieve privé-opdrachten, maar wees deze elite ook op hun taak de architectuur ten dienste te stellen van het algemeen nut. Ter uitvoering van deze taak genoten de bestekken als contracten tussen de opdrachtgever en bouwmeester en de keuren als instrumenten ter bescherming van het publieke belang Goeree's bijzondere aandacht.

Goeree was niet de eerste die zich in de Nederlanden aan de burgerlijke bouwkunst had gewijd, maar wel degene die voor het eerst dit thema wist te incorporeren in een omvattende architectuurtheorie waarin verleden en heden op overtuigende wijze waren verenigd. Het is bovendien het eerste Nederlandstalige werk in druk met een typologie van bouwwerken die zowel privé als openbare, stedelijke als landelijke gebouwen omvatte. In de internationale architectuurtheorie waren dergelijke typologieën reeds lang beproefd, maar Goeree stemde ze af op de situatie in het noorden. Nieuw daarin was ook de grote aandacht voor wetten en keuren die, zoals we weten dankzij de studies van Zantkuyl en Meischke, zo'n belangrijke stempel drukten op de architectuur in de Hollandse steden.⁶⁸

Terwijl Stevin in zijn *Huysbou* volledig brak met de gangbare traditie van het zuilenboek en Goldmanns architectuurtheorie pas lang na zijn dood in Duitsland werd uitgegeven om direct daarna uiteen te vallen in deelpublicaties, slaagde Goeree erin schijnbaar tegenstrijdige uitgangspunten met elkaar te verzoenen. De verhandeling gericht op de visualisering van de bouwkunst voor schilders en bouwmeesters in de traditie van Serlio ging geleidelijk over in een analyse van minder zichtbare aspecten van de architectuur, zonder dat de oorspronkelijke opzet volledig werd prijsgegeven.

D'Algemeene Bouwkunde was geen compleet nieuwe theorie en behandelde niet zelden thema's die misschien niet in de Nederlandse, maar toch zeker in de internationale archi-

tectuurtheorie gemeengoed waren. Haar betekenis moet dan ook niet zozeer in vernieuwende uitspraken gezocht worden, maar in de wijze waarop deze thema's met elkaar werden gecombineerd. Goeree was er in geslaagd een beknopte, tegelijkertijd omvattende verhandeling over de bouwkunst te schrijven waarin representatieve en intrinsieke kwaliteiten van de architectuur, Goddelijke voorbeelden en minder perfecte bouwsels van de mens, universele klassieke orden en constructies typisch voor de Lage Landen in elkaars verlengde lagen.

Het zou ruim een eeuw duren voordat er opnieuw in de Nederlandse taal een drukwerk zou verschijnen waarin een poging werd ondernomen de architectonische vormtaal van het elitaire classicisme en de burgerlijke bouwkunst in bredere zin met elkaar in verband te brengen. Jacques Berquin gaf toen zijn *Architectura of Wiskunstige verhandeling om de voornaamste eigenschappen der burgerlijke bouwkunst betrekkelijk te maken tot de vijf bouworders* (1789) uit dat behalve een uiteenzetting over de vijf orden, ook aanwijzingen bevatte voor de berekening van muurdikten, balken en steenlagen in het fundament van woningen en voor de constructie van waterwerken, bruggen en sluizen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men getracht heeft de theoretische uitgangspunten van de Nederlandse bouwkunst van de negentiende eeuw, toen het aantal bouwtypen evenals in de rest van Europa gestaag toenam, vooral te verklaren vanuit de internationale architectuurtheorie. Paradoxaal onderkenden buitenlandse auteurs de invloed van Nederlandse zeventiende-eeuwse bronnen verspreid in manuscripten en deelpublicaties. De "Zivil Baukunst" in Duitsland kreeg een nieuwe impuls toen Sturm Goldmann's werken uitgaf, terwijl Belidor in zijn *Architectura Hydraulique* Stevin aanwees als de grondlegger van de moderne waterbouw. De studie van Goeree staat dan ook niet op zichzelf in de Nederlandse architectuur maar is een lichtbaken in een geschiedenis die grotendeels nog aan het zicht is onttrokken. Verder bronnenonderzoek van zeventiende-eeuwse Nederlandse teksten over architectuur is daarvoor noodzakelijk, maar ook een bestudering van de reputatie daarvan in de context van de internationale architectuurtheorie. Dergelijk onderzoek zal mogelijk niet alleen nieuw licht op de architectuurtheorie van de zeventiende eeuw werpen, maar tevens verduidelijken dat de theoretische uitgangspunten van de negentiende-eeuwse Nederlandse bouwkunst niet eenduidig verklaard moeten worden uit buitenlandse verhandelingen, maar ook aansluiten bij een "eigen" traditie nog gedeeltelijk verborgen in handschriften en in publicaties over andere onderwerpen.⁶⁹

Noten

- 1 Met dank aan Dr. Michel Kwakkelstein die me bio- en bibliografische gegevens verschafte over Willem Goeree. M. Kwakkelstein werkt thans aan een commentarierende tekstuitgave van Goeree's, *Inleyding tot de Al-gheene Teyckenkonst* van 1668. W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde Volgens d'Antyke en Hedendaagse Manier*, Amsterdam 1681, p. 130.
- 2 H. de la Fontaine Verwey, "Pieter Coecke van Aelst en zijn boeken over architectuur", *Uit de wereld van het boek 1. Humanisten, dweepers en rebellen in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1976 (2e herziene druk), pp. 51-68.
- 3 C. van den Heuvel, "De Architectura (1599) van Charles De Beste. Een onbekend architectuurtractaat van een Brugse bouwmeester", *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 131, 1994/1-3, pp. 65-93 en idem, "De Architectura (1599) van Charles De Beste. Het vitruvianisme in de Nederlanden in de zestiende eeuw", *Bulletin KNOB* jaargang 94, 1995 nr. 1, pp. 11-23.
- 4 Zie hiervoor ook, C. van den Heuvel, 'Stevens "Huysbou" en het onvoltooide Nederlandse architectuurtractaat' *Bulletin KNOB*, Jaargang 93, 1994, nr. 1, pp. 1-18.
- 5 C. Danckerts, "Verhandeling van de vijf Ordenen der Boukonst, vermeedert met een tweede deel: inhoudende de kunst om wel te bouwen door de heer [Pierre] de Muët, Amsterdam 1646.
- 6 A. Hopkins/A. Witte, "Van luxe architectuurtractaat tot praktische handleiding: de Nederlandse uitgaven van Scamozzi's L'idea della Architettura Universale", *Bulletin KNOB*, Jaargang 96, 1997, nummer 5 pp. 160-176.
- 7 Citaat maakt deel uit van de volledige titel.
- 8 Zie hiervoor met name de verschillende bijdragen van Ulrich Schütte in, *Architekt&Ingenieur. Baumeister in Krieg&Frieden, Ausstellung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, 1984.
- 9 Voor de concurrentiestrijd tussen uitgevers van architectuurtractaten zie H. de la Fontaine Verwey, op. cit. n. 2 en A. Hopkins/A de Witte op. cit. n. 6.
- 10 Zo kreeg Simon Stevin zijn *Huysbou* niet voor zijn dood gereed en zou de grote architectuurverhandeling van Nicolaus Goldmann postuum door Sturm in Wolfenbüttel worden uitgegeven. Zie hieronder.
- 11 Het tractaat over de bouwkunst van Simon Stevin werd door zijn zoon immers maar gedeeltelijk en als onderdeel van een verhandeling over goed bestuur, de *Materiae Politicae* Leiden (1649) uitgegeven.
- 12 W. Goeree. K.B. ms. 68 B 11. Zie voor een summiere inventaris van de prenten in het handschrift: *Inventaris van prenten, tekeningen en foto's uit de handschriftencollectie vande Koninklijke Bibliotheek Deel I kastnummers 66-72 A 's-Gravenhage* 1988. De inventaris vermeldt over het handschrift: Papier, 2 dln. in een band, 322 fol., 415x265 en 375 x 245 mm. Nederlands. 18de eeuws halfleren band. In 1943 gekocht van H. de Vries.
- 13 *Inleyding tot de Al-gheene Teycken-konst*, Amsterdam 1697, "Voorrede" bij derde druk.
- 14 Ook heeft dit gedeelte een andere nummering en ontbreken er op deze plaats afbeeldingen in het manuscript.
- 15 De reactie van Coccejus "in welke gehandelt word van de uyerlijke gedaante van den tempel tot Jerusalem: en, tegen Sr. Willem Goeree, bewesen, dat nog die, nog de tabernakel van God niet zijn gefatzoeneerd nog behuysraad naar 't voorbeeld der Aegyptische afgoden tempelen" is in de vorm van een brief aan Franciscus Burmannus opgenomen in diens 't *Hoogste goed der Spinozisten, vergeleken met den hemel op Aarden van den Heer Frederik Leenhof*, Enkhuizen 1704. Eerder had Coccejus kritiek geleverd op Goeree in zijn *Naeder ondersoek van het rechte verstand van den Tempel die den propheet Ezechieel gesien en beschreven heeft*, Amsterdam 1692. J.B. Villalpando, J. del Prado, *In Ezechielem Explanatones et Apparatus Urbis ac Templi Hierosolymitani*, 1598-1604. Meer bijzonderheden in het ongepubliceerde werkstuk van H. Schoch, "Willem Goeree, Joodsche Oudheden ofte Voorbereidselen tot de Bijbelsche Wijsheid, Utrecht 1700", Universiteit Utrecht, (kunstgeschiedenis/werkgroep architectuurtheorie) 1996.
- 16 Volledige tekst eerste titelpagina: *D' Algemeene/ Bouwkunde/ volgens de Antijcken en hedensdaagse Manier;/ uit haar eijgen Oorspronckelijcke Gronden, bewezen/ en vastgesteld; En door den vergelijking tussen de voor-/ beelden welcke ons van de Schoonste en lang beproefde Antij-/ ke Bouwpralen overgebleven zijn, endie, welcke ons de/ beste Meesters vande vijf Bouw-Ordens inhaare Boecken heb-/ ben nagelaten, tot verbetering der Practijk-Oeffening, van veel verbastering en misbruick gezuiverd en opgeheldert, door/ W: GoereeVervadt in Twee Deelen./ Waar van dit eerste handeld van de Natuurlijke her-/ komst, verstandige voortgang, pragtige Bloijtjt, magtige onderne-ming en konstige uijvoering der aal oude Bouwkunst: Benef-/ fens een algemeene vergelijcking tussen d' antijcken en hedens-/ daagse, en hoe ver, maar in de regelen der latere meesters./ met de voorbeelden der lang toegesijnde antijcken loflijk/ over een stemmen, of schandelijck afgewisseldt, zijn./Anno 1679.*
- 17 Volledige tekst tweede titelpagina. K.B. ms. 68 B 11, fol. 266r. : *"D'Algemeene /Bouwkunde/ volgens d'Antijcke en hedensdaagse manier./ het Tweede Deel/ In welck uit de suiverste Grondt-regelen/ der langbeproofde Bouw-Ordens/ de verstandige Practyck-oeffeningh vanden geheelen/ Huis-Bouw / Soo wel na de Pragtige hoff lijcke, als na de zedige/ Burgerlijke Wijse./Verbeterd en vastgesteld werd./Beneffens 't algemeen bestier van een verstandige Bouwmeester en/ Werckman; aanwijsende, hoedanig hij hem, soo aangaande 't ordine-/ ren van gebouwen, en t ontwerpen van modellen en bestecken/ met desselfs bekosingen, als in het welvoegsaam ende min quist/ agtige toepassen der Bouwstoffen, en noodige Wercktuigen tot/ de verarbeijding der selver, onder een bescheijden, en hedensdaags./ gebruickelijke manier van Gebieden, dragen sal./ door W. Goeree. Prob. 24. 6. 3. 4./ Door Wijsheijd Wort Een Huis Gebouwd, en door verstandigheyt gegrondvest; en door wetenschap worden desselfs binnekameren met aangenaam/ cieraet vervult./ Anno 1680".*
- 18 K.B. ms. 68 B 11, fol. 279r.: *"de Algemeene/ Bouwkunde/ volgens d'Antijcke en hedendaegse manier:/ Het Tweede Deel;/ handelende vande Practijck oeffeningh, en hoemen/ volgens de beste aaloude voorbeelden, alle Bouwercken, uijt/ de Gronregelen der griexse ende latijnsche kolommen genomen./ na een proportioneele order-maat, als/ een verstandige Bouw-meester, ciertlijck/ groots ordineren, en volkomen uijt/ -wercken sal".*
- 19 K.B. ms. 68 B 11, fol. 322v. "Welcke dingen alle, om datse te verbuijten ons voornemen uijtweijden, wij voorbijslaen, verhoopende egter 't geen ons daer van dienen kan, dat met meerder nutt der schilderagtige ordninerering in ons sesde boeck te verhandelen en dit zij genoegh geseijt tot besluyt der practijckoeffening vand' algemeene bouwkunde, volgens d'antijcke en hedendaegse manier".
- 20 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde* (1681) "Aan den Bouwkundigen Lezer".
- 21 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde* (1681), p. 32.
- 22 Interessant in dit verband zijn Goeree's opmerkingen in zijn verhandeling over de schilderkunst waarin hij uitlegt dat tekeningen niet alleen bedoeld zijn om geheel of gedeeltelijk gekopieerd te worden, maar vooral moeten leiden tot nieuwe inventies. W. Goeree, *Inleyding tot de Praktyk der Algemeene Schilderkonst*, [Amsterdam 1697 3de druk], Soest 1974 pp. 63-64." De Teyckeningen, Schetsen, ende Printen, moeten in 't sien met het verstant, ende niet met handt ende ooge gebruycken om daer stucken ende brocken uyt te stelen, veel min om die geheel na te apen (al-hoe-wel dat oock zijn nuttigheyt heeft wanneer 't wel wort aenegeleyt, gelijkw'in onse Teyckenkonst leeren), ende blijven alsoo geduerlick door den Brill van een ander kijcken. Maer neen, men moet alleen de deughden, als fraye maniere van ordinereringhe, Teyckeningh, geestige gedachten en verstandighe opmerckingen, door het besien, hersien, bedencken, over-

- leggen ende herkauwen, trachten in sijn gemoet te drucken, ende daer in, met dickwils daer aen te dencken, bewaren; invoegen sy door het toedoen van uwen Geest, niet meer eenes anderen, maer in U eygen vindingen verandert worden: ten eynde sy oock in het ordineeren, 't samen stellen, ende vercieringen van uwe inventien alswijse Raets-mannen soude kunnen dienen".
- 23 Vergelijk de uitspraak W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 152r.: "NB. dese afteyckening moet anders om in een gelijke stand vande nevengaende gebragt te worden".
- 24 Voor deze representatiewijze in de Nederlandse architectuurtheorie, zie C. van den Heuvel, " 'Tsamenspreekinghe betreffende de Architecture ende Schilderkonst'. Schilders, architecten en wiskundigen over de uitbeelding van architectuur", (gepubliceerde lezing 15 februari 1993) *Incontri*.(NS)9 (1994) 1 pp. 69-85.
- 25 *Inleyding tot de Praktyk der Algemeene Schilderkonst*. [Amsterdam 1697 3de druk], Soest 1974, pp. 70.
- 26 *Inleyding tot de Praktyk der Algemeene Schilderkonst*. [Amsterdam 1697 3de druk], Soest 1974, pp. 71-72.: "Ja die neffens een bequame kennis van de Bouwkunst, soo veel sy tot de Schilderkonst moet verstaan zijn, een volkomen Architect wil wesen, moet ook wel in de Meet- en Rekekunde ervaren zijn, hy moet de grond des Aardbodems, de Hemel-streek onder welke de Landen gelegen zijn, dem Hemel-loop, en de natuur der Winden verstaan. Ook ervaren wesen in de Kostumen en voorregten van Steden en Landen daarmen Bouwen sal. Goede kennis hebben van den aard der Gronden en Waterwellingen, sterkte-weging, en wat meer de Fondament-legging aangaat. Vol goede overlegginge om de Plaats en Erven wel te menageeren, Rijk en veerdig om gantsche Gebouwen van Thorens, Kerken, Paleisen, Hallen, Land-en Stede-huizen, en andere aansielijke Gebouwen, met hare Keuekens, Kameren, Schoorsteenen, zalen, Gewelven, Galeryen, Koupels, Daken, Gebinten, Kappen, Gevels; alle met bequame ligten, ruime Trappen en Portalen, makkelijke opgangen, drooge Kelders en diergelijke bequaamheden meer wel te ordineeren: alsoo dat sy te gelijk onkostelijk engroots, regulier en plaissant, gesond en bequaam van hoogte, met genoegsame Water-vang, zig cierlijk komen te vertoonen, en onverdrietig, met genoeg des Timmer-Heers konnen bewoond worden [...]"
- 27 Zo lezen we ter afsluiting van de gedrukte versie van *d'Algemeene Bouwkunde*, pp. 199-200: "Ons voor dees tijt inbeeldende, dat wanneer wy alle deze opgestelde bouwkundige stoffe met een algemeen woordenboek over de benamingen, bynamen, en basterdnamen, van alle doeningen, gereetschappen, behandelingen, fatsoeneringen, werkwoorden, woorden van gebied, bestier en anders, als men een voegzaam hek zullen toegesloten hebben; dat het dan tijt zal zijn om Heylig Avond te nemen".
- 28 *Catalogus en Prijzen der Boeken van Simon Schijnvoet. Zo als dezelve zijn verkocht op maandag den 2 februari 1728 en volgende dagen in y Aalmoesenters Weeshujs tot Amsterdam*, pp. 15-16. (Boeken in folio) n. 190, W. Goeree, *Lexicon Vitruvianii, of verklarung der konstwoorden die in de Architectue van Vitruvius voorkomen*. M.S. 191 W. Goeree, *Werkwoorden der bouwhieden/zijde alle de benaminge zoo van Gereetschappen/ Stoffen/ woorden van comando enz. die op de werckers aan den bouw dagelyks gebruikt worden*. M.S. en 192 W. Goeree, *Woordenboek der Architectuur waar in alle de konst- of werkwoorden die dagelyks in 't bouwen voorkoem in haare gronden worden verklaart*. M.S. De drie manuscripten werden tezamen voor 12 gulden verkocht. Pieter de la Ruë, Geletterd Zeeland, verdeeld in drie afdeelingen, bevattende in zig de schryvers, geleerden en kunstenaars etc. Middelburg 1741 (2e druk), p. 68" op de Boeklyst van L. ten Kate (pag. 31, n. 338)Anteekeningen over Persepolis 8vo. .
- 29 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 23v. Vergelijk *D'Algemeene Bouwkunde*, p. 26 "De Bouw-ordens mogen behandelt werden, hoe zommige regulen zomtjids konnen gebogen, maar noit behoorden gebroken te werden".
- 30 W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde*, p. 2.
- 31 W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde*, p. 7.
- 32 W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde*, p. 9.
- 33 Interessant in dit verband zijn ook Goeree's beschouwingen over waarheid in de bouwkunst. Zie K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 21v.: " 't was van outs het seggen, dat wie geen vaste beginselen wouw erkennen, onbequam was eenige kunst te leeren, daar moet dan op toegesejd worden dat de beginselen tegelijk waragtigh en nuttigh zijn:door haar waarheid krijghense alleen bequaamelijk om klaar verstaende begrepen te worden, en door haar nuttigheijd worden tot een konst gemaect, en houden door die twee bequaamheden gedurijgh standt. Salomon de Bray heeft de waarheid der bouwkunst aldus willen vaststellen. Alle konst segt hij, bestaende in een gewisse, seeckere en waragtige kennis, heeft noodsakelijk, een waarheijd; de bouwkunst bestaat uijt een gewisse, seeckere ende waragtige kennis, soo heeft de bouwkunst dan een waarheijd. Hij souw waarlijk weijnigh oordeel hebben, die siende alle de blijcken en spreekwijzen die ons ind'heijlige bladen aangaande de bouwkunde voorkomen, en niet toepasselijk ende sijn dan op soodanige konsten welck op een wisconstige grontslagh steunende een waarheijd bevatten, noch meenen souwde dat sulcken konst slegts op een ijdele waan steunde, buijten twijffeel, is de wijsheyt, die d'oude het beginsel en maecten der dingen noemden met welc Godt selve betuijgt dat hij de bouwmeesters van Moses begiftigt had, een verstandelijke vrindschap geweest".
- 34 W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde*, p. 12.
- 35 Voor het thema van de hut in de architectuurtheorie: J. Rykwert, *On Adam's House in Paradise. The idea of the Primitive Hut in Architectural History*, New York/Chicago 1972 en G. Germann, "Höhle und Hütte, Jagen und Sammeln. Festschrift für Hans-Georg Bandi zum 65 Geburtstag, *Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums*, 63/64 Jahrgang, 1983-84, pp. 121-130.
- 36 Vergelijk W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 4: "En zeker, nadien de woonhuizen, buurten en steden niet te gelijk met de wereld geschapen zijn, zoo is den mensch, uit aanmerking van zijn gebrek, ligt in den zin gevallen, dat den Grooten Bouwmeester van 't Heelal, haar deze mindere dingen over gelaten had, om niet alleen zelfs te helpen vervullen, wat hun d'algemeene schepping scheen te weigeren; maar ook dat hy haar dit, tot een voorwerp had gegeven, om onder 't oeffenen van haar verstand, meer en meer te verstaan, datse als Onderbouwmeesters, om den Aardbodem te bouwen, vercierden, en verder tot de geschikte bijeenwoning der menschen op te toyen, waren gestelt".
- 37 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 11: "dat zelfs de dagelike mistastingen die d'eerste Bouwers begingen, hun t'elkens wat nieuws en beters hebben in den zin gebragt [...] De beschouwing van verscheidene gedaanten, leerde haar het onderscheid van Slegt en Prachtig".
- 38 W. Goeree, K.B. ms. 68 B 11, fol. 121 recto en verder. Vergelijk de gedrukte versie p. 86, waarin de tabel echter ontbreekt.
- 39 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, (1681) p. 25.
- 40 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, (1681) p. 31.
- 41 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 152r.
- 42 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 126r. Vergelijk in de gedrukte versie p. 89.
- 43 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 249r en fol. 250r. Goeree geeft als voorbeeld van een dergelijke toepassing van te "delicaat" ornament een niet bij name genoemde poort te Rotterdam.
- 44 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 266r. titelpagina van het tweede deel. Zie noot 17. Hetzelfde motto komt in iets andere bewoordingen voor op pag 113 van de gedrukte versie in de "Inleyding tot d'hedendaagse Practijk-oeffening". Het motto is ontleend aan O.T. Spreuken, 24, v. 3:4.
- 45 Scamozzi ondersteunt op bepaalde punten Vitruvius' aanbevelingen voor optische correcties, maar wijst deze af wanneer hij de kwestie van het al dan niet laten overhellen van het entablement ter sprake

- brengt. V. Scamozzi, *L'idea della architettura universale*. Venezia 1615 II, p. 20: "Ancora non lasceremo da dire, che Vitruvio, dopo l'haver descritto le parti, e membri de gli ornamenti Ionico: con molto istanza raccorda, che tutte le membra, le quali fussero da' Capitelli delle Colonne insu, sa faccino inclinati [...] Questa invero è una sottilità di prospettiva e più tosto discorsiva, che da metter in atto; la quale non si vede giamai esser stata usata da gli Antichi in alcun luogo, se bene lodata da alcuni pochi Moderni". Zie voor deze kwestie o.a., Th. Frangenberg, "Optical correction in sixteenth-century theory and practice", in *Renaissance Studies*. Vol. 7 No. 2 (1993). pp. 207-228.
- 46 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 269v-270r. Vergelijk gedrukte versie pp. 115-116.
- 47 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 292v. Voor deze verschillende methoden van belang voor de receptie van de Scamozzibewerkingen in de Nederlanden vooral folio's 292r-293r.
- 48 De uitwerking van deze toepassingen van de zuilenorden is in het handschrift verdeeld over de twee verschillende versies (net- en kladversie) van het tweede gedeelte. Mogelijk bemerkte Goeree bij de uitwerking in de netversie dat hij reeds diverse prenten in de toelichting in de kladversie had gebruikt. Hierdoor was het eenvoudiger deze tekst gewoon te laten staan. Ook blijkt uit een opmerking uit de gedrukte versie dat Goeree aanvankelijk had overwogen de volgorde der zuilen om te draaien, maar hier uiteindelijk toch vanaf had gezien, omdat de verschillen met de bestaande tractaten te groot zouden zijn geworden en een onderlinge vergelijking hierdoor zou kunnen worden bemoeilijkt. Zie W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 19.
- 49 R. Vermij, "Bijdrage tot de bio-bibliografie van Johannes Hudde, *Gewina* 18 (1995) pp. 25-35 verwijst naar een gedeelte uit de nalatenschap van Hudde, dat zich thans in het familiearchief van Bicker in het Gemeente-archief te Amsterdam bevindt [inv.nr. 827] met prachtige tekeningen van rosmolens voor de regulering van het waterniveau in de grachten en allerlei tabellen met de verschillende waterhoogte-standen uit de jaren 1675-1686.
- 50 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 134.
- 51 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, pp. 136-137.
- 52 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 166.
- 53 Vergelijk noot 33.
- 54 *Catalogus Variorum, Insignium&Rarrissimorum, Inquavis Facultate&Lingua Librorum*. [...] Zynde een uytmuntende Verzameling van Boeken in allerhande Studien, Konsten en Wetenschappen. Voorzien met een Aanzienlyk getal Beschryvingen van Griexe Romeynsche en andre Oudheden, Statuen, Medalien enz. Alsmede veel Afbeeldingen van Historien, Steden, Gebouwen, Lusthuysen, Fonteynen, Voornaame mannen, Geleerde Luyden, enz. [...] Vergaderd ende Nagelaten door Wilhelmus Goeree, Amsterdam 1711. De werken die over de bouwkunst genoemd worden zijn behalve veel geschriften over bouwwerken uit de Oudheid in de sectie "libri antiquarii" folio 391 Joyeuse&Magnifique Entrée du Duc d'Anjou dans la ville d'Anvers, Anv. 1582, 406 Nicol. Listing Afbeelding van de Nieuwe Kerk op de Botermarkt" 408 Georg. Andr. Bocklern Architectura Curiosa, sive Amoenitates Hydragogicae. Norimb., 409 Architectura Mechanica of eenige opstalle van Moolens met haren gronden uytgegeven door Justus Dankers, 410 Andr. Putei Perspectiva Pictorum atque Architectorum cum fig. Aug Vind. 1706, 411 Architectura di Antonio Rusconi Venet. 1590 cum fig. . 412 le Magnifique Chasteau de Richelieu par Jacques de Mercier&Gravé par Jean Marot. Paris . 413 Afbeelding van 't Stadhuis van Amsterdam door Jacob van Campen. Amst 1661, 414 Van alle de Statuen/Basreliefe en Cieraden van 't selve door Quellin. ibid 1665. 2 deelen. . 415 Casteelen en heeren huysen der Edelen van Braband mitsgaders de voornaamste kloosters door J. de Roy. Leude 1699. Fr. band. . 416 Sim. Bosboom van de vyf Colomme/ item Architectura Civilis door Justus Dankers/item Verscheyde Schoorsteenen door Bulet en eenige Tuyncieraden" en onder Libri miscellanei in quarto 208: "Gront-regulen der Bouwkunst of vyf orders der Architectura door Vermaers/ Amst. 1689. item door Joach. Schuym. ibid 1694 en 209 "Kort-begrip van de Burgerlyke Bouwkunst door Jean. Balth. Lauterbach: Rott. 1705".
- 55 W. Goeree, *Inleydingh Tot de Practijck Der Al-gemeene Schilder-Konst*, Middelburg 1670, p. 47 e.v. .
- 56 Dat wil niet zeggen dat Goeree kritiekloos tegenover deze leerzame boeken stond. Gangbaar was kritiek op auteurs als Blum, uitzonderlijk waren zijn felle opmerkingen aan het adres van Marolois. W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 34. : "Samuel Marolois heeft wel lust gehad neffens de wiskunstige oeffeningen ook de bouwkunst voort te zetten, maar heeft te veel op Bramant steunende, die in den tijd van Raphael Urbijn een geslagen Vyand van Michiel Angelo Buonarotti was, niet dat zonder Gottijkze besmetting is, voort gebracht".
- 57 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 322v [in kantlijn: "besluit deses Boecks"] "Eijndelingh soo sijnder noch veele dingen die de Bouwkunde t minste van ter zijden vermaegschapt zijn en van ons, omdatse sommige van soo ruijmen omswaij zijn, niet en mogen aengeroert werden: oock zijn daer van desselfs uijtwercking alreede geheele boecken en tractaten geschreven, alswij in de verhandeligh der schilderkonst int algemeen menigte hebben genoteert. Dus wetende dan genoeghsaem tot narigt datter meenigte autheuren fraij vande sterckenbouw, en wat daer aan toehoorigh is geschreven hebben. Stevijn heeft ons het maken van sluijswercken geleert. den heer Witzen maectt onse Land-aerd t aaloude ende hedendaagse scheepsbouw bekent. Molewercken, fonteijnen[...] en wat sulx diergelijck is, daer vintmen boecken van. Welcke dingen alle, om datse te verbuijten ons voornemen uijtweijden, wij voorbijslaen, verhoopende egter 't geen ons daer van dienen kan, dat met meerder nutt der schilderagtige ordnening in ons sesde boeck te verhandelen en dit zij genoegh geseijt tot besluit der practijckoeffening vand' algemeene bouwkunde, volgens d'antijcke en hedendaegse manier".
- 58 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 35.
- 59 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, "Aan den bouwkundigen lezer".
- 60 Amsterdam, Bibliotheek Rijksmuseum/Rijksprentenkabinet: Handschriften van een Amsterdams architect, circa 1650, Inv.Tek. 53:1. Het werk is besproken door J.J. Terwen, "De ontwerpgeschiedenis van de Marekerk te Leiden", in *Opus Musivum. Een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962*. Assen 1964 pp. 231-256. Terwen schrijft het werk op basis van de tekeningen van de blokhuizen en de prenten van het Stadhuis van Van Campen en Stalpaert voorlopig aan laatstgenoemde architect toe.
- 61 Drie watermerken: de bekende narrekerk, de "strassbury lilly" en het IHS watermerk die verwantschap vertonen met de nummers 427 en 431 in W.A. Churchill, *Watermarks in paper in Holland, England, France in the XVII and XVIII Century and their interconnection*, Amsterdam 1935 komen in beide handschriften voor.
- 62 J. Mogge, *Algemeene Manier tot de Practijck-Oeffeningh der Sonne-Wysers*, Middelburg 1675 en J. Mogge, *Philippi Lansberghii Beschrijving der Vlacke Sonne-Wysers[...] Nieuwelijx oversien ende mey noodige byvoeging verrijckt door Jacob Mogge*. Middelburg 1675. Voor de bespreking van het hijstoestel zie K.B., ms. 68 B 11, fol. 20 recto. Vergelijk, *Theatrum instrumentarum et machinorum Jacobi Bessoni* [...], Leiden 1578, fig. 56.
- 63 De veilingcatalogus op.cit. noot 54 vermeldt onder nummer 209 het *Kort-begrip der Burgerlyke Bouwkunst van J.B. Lauterbach* uitgegeven te Rotterdam in 1705.
- 64 Eerder werd er dit thema aan de orde gesteld door H. de Mare, "A rule worth following in architecture? The significance of gender classification in Simon Stevin's architectural treatise" in *Women of the Golden Age, An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy*, edited by Els Kloek, Nicole Teeuwen, Marijke Huisman, Hilversum 1994, pp. 103-120. Wel dient hierbij te

worden aangetekend dat bij Stevin in tegenstelling tot Goeree de symmetrische vorm de scheiding tussen man en vrouw dicteert en niet omgekeerd, terwijl bij Goeree de vorm en indeling eerder het gebruik volgt. Bovendien kunnen de werken van Stevin en Goeree niet zomaar beschouwd worden als een algemene bevestiging van "gender-classifications" in de Nederlandse architectuurtheorie aangezien, zoals Goeree zelf aangaf, de bespreking van de burgerlijke bouwkunst eerder een uitzondering vormde en bovendien hij het werk van Stevin als voorbeeld lijkt te hebben gebruikt, in plaats dat er sprake zou zijn van twee onafhankelijke getuigenissen van een algemeen zeventiende-eeuws fenomeen. Zie hiervoor ook C. van den Heuvel, *De Huysbouw. Stevins geschriften over architectuur en stedebouw*, 1995 (ter publicatie).

- 65 Jeroen Goudeau, "Nicolaas Goldmann (1611-1665) en de praktijk van de studeerkamer", *Bulletin KNOB*, jaargang 94, 1995, nummer 6, pp. 185-203.
- 66 Met dank aan de eigenaar voor de inzage in de privé-collectie en aan Prof.dr. K.A. Ottenheim voor deze mededeling. Hoewel de tekeningen verschillen in stijl lijkt er een verband te bestaan met de collectie van Goeree. De tekening van de Zuil naar inventie van Vignola bij het huis van de graaf van Soison te Parijs vermeldt een "Middelburgse schaal". De twee studies van een composiet kapiteel met een steigerend paard uit de Basilica del Foro Transitorio te Rome afgebeeld in de vierde boek van Serlio (IV, 9 fol. 60. A) en van een composiet basement (idem, X) tonen qua ornamentiek grote verwantschap met de tekening die Goeree toevoegde aan een prent van Freart in het handschrift in de K.B. 68 B 11, fol. 45r. (zie afl. 6). Interessant zijn verder de tekeningen van de oude Haarlemmerpoort te Amsterdam en van een poort te Middelburg die op hetzelfde (negentiende-eeuwse/vroeg twintigste-eeuwse) karton zijn geplakt aangezien Goeree o.a. vier "modellen" van rusticastadspoorten waaronder van de "Vlissingse poort binnen Middelburg" in zijn handschrift had willen opnemen. Zie bijschriften op fol. 253v. De voorstelling van de Vlissingse poort te Middelburg, gecombineerd op hetzelfde karton met een voorstelling van een acanthusblad, adelaar en griffioenen werd tegelijkertijd met de overige tekeningen in 1941 uit de collectie van Croockewit gekocht, maar is thans niet meer in de privé-verzameling aanwezig.
- 67 Vergelijk noot 32.
- 68 Enkele auteurs in de Nederlanden hadden bij de omschrijving van het beroep van architect in navolging van Vitruvius natuurlijk gewezen op het belang van enige juridische kennis en Hendrick Stevin had in zijn gedeeltelijke publicatie van het architectuurtractaat van zijn va-

der uitspraken over de keuren ter bevordering van de brandveiligheid opgenomen. Voor zover bekend was dit thema echter nooit zover uitgewerkt in de Nederlandse architectuurtheorie.

Voor het belang voor de keuren: R. Meischke, "Huizen en keuren", *Rotterdam Papers II*, 1975, pp. 89-116, heruitgegeven in *De gotische bouwtraditie*, Amersfoort 1988, pp. 208-253 en H.J. Zantkuijl, "Bouwen in de Hollandse stad", in [Ed Taverne&Irmin Visser red.] *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen 1993, pp. 63-71 en idem *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad*, Amsterdam 1993, zie index ad vocem stadskeur.

- 69 Bij het ter perse gaan van dit artikel wees dr. M. Kwakkelstein mij op een transcriptie van een brief van Willem Goeree aan een onbekende in een onpubliceerde doctoraalscriptie van Christiane Minten met de titel *Willem Goeree en zijn technische tractaten over de tekenkunst en de verlichterie. Proefschrift ingediend tot het bekomen van de graad van Licentiaat in de Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde richting Plastische kunsten* [bij de Rijksuniversiteit Gent in het Academiejahr 1975-76]. De door Goeree gesigneerde brief is gedateerd Middelburg, 2 oktober 1675. Het origineel van de brief die in bezit is geweest van het antiquariaat Meyer Elte in Den Haag is thans zoek. In het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie bevindt zich een foto van deze brief met het signatuur h 21775. Een groot gedeelte van de in totaal 9 bladzijden tellende brief is gewijd aan diverse bouwkunstige thema's, waaronder
- de kwestie of de tempel der Filistijnen die Samson deed instorten door twee of meerdere zuilen werd gedragen;
 - de les van de overblijfselen van de antieke bouwkunst;
 - het gebrek aan bronnen over de bouwkunst van de Oudheid met Vitruvius als uitzondering;
 - Serlio die kon beschikken over tekeningen van Baldassare Peruzzi en daarmee Vitruvius kon becommentariëren;
 - Freart, als een van de weinige die een onderscheid maakt tussen drie griekse orden en twee latijnse;
 - de antieken hebben nooit vijf orden in een en hetzelfde werk toegepast, terwijl Scamozzi de bovenschikking van de vijf orden als "een welvoegsame schickingh" beschouwt;
 - het probleem van de optische correcties aan de hand van het Colosseum;
 - prenten van gebouwen uit de Oudheid zoals die van Pijrrus Ligorius en Gaedanus Laurus;
 - diverse auteurs over de tempel van Salomo.